

NATURE of NURTURE?

Waterink's visie in de vragenrubriek van het tijdschrift Moeder

Henrike Bisschop

Studentnummer: s0425184

Begeleider: Dr. M. Rietveld – van Wingerden

Tweede beoordelaar: Prof. R van der Veer

Masterthese Theoretisch, Historisch en cultuurvergelijkende Pedagogiek

Universiteit van Leiden

Juni 2012

Inhoud

Voorwoord.....	4
1. Inleiding	5
2. Theoretisch kader	7
2.1. Nederland in de eerste helft van de 20 ^e eeuw	7
2.1.1. Het gezin	7
2.1.2. Ouders	7
2.1.3. Het kind.....	8
2.1.4. Deskundigen	9
2.1.5. Theorieën	9
2.2. Waterink	11
2.2.1. Mens- & wereldbeeld.....	12
2.2.2. Kindbeeld.....	13
2.2.3. Opvoeding.....	13
2.2.4. Pedagogiek.....	14
2.2.5. Vakblad ‘Moeder’	15
2.3. Nature / Nurture discussie	16
3. Methodologie	18
3.1. Onderzoeksmethode	19
3.2. Data beschrijving en onderzoekseenheden.....	19
3.2.1. Beschrijving geselecteerde jaargangen	19
3.3. Data analyse methode.....	22
4. Resultaten	23
4.1. (Psychologische) predisposities.....	23
4.1.1. Verlegen en zenuwachtige kinderen: neurasthenie als diagnose	23
4.1.2. Psychasthene kinderen: angst en bezorgdheid.....	25
4.1.3. Overige (psychologische) predisposities	26

4.1.4.	Het linkshandige kind	28
4.2.	Ouders en omgeving als oorzaak van het probleem	29
4.2.1.	Ouder ‘maken’ het probleem	30
4.2.2.	Gedrag van ouders als oorzaak of versterkers van problemen	31
4.2.3.	Problematische houding van de ouders.....	33
4.3.	Ouders als oplossing van het probleem	34
4.3.1.	Opvoeden door niets doen: Passieve verandering van ouders	34
4.3.2.	Actieve verandering van ouders	36
4.3.3.	Seksuele voorlichting.....	38
4.4.	Deskundige hulp	40
4.4.1.	Interne deskundige hulp.....	40
4.4.2.	Externe deskundigen	41
4.5.	Leeftijdsgebonden problematiek en advies	43
4.5.1.	Diagnose	43
4.5.2.	Advies	45
4.6.	Ontwikkeling door de jaren heen.....	47
4.6.1.	Diagnose	47
4.6.2.	Advies	49
4.6.3.	Oorlog	51
5.	Conclusie en discussie.....	53
5.1.	Discussie.....	53
5.2.	Conclusie	59
	REFERENTIES	61
	Bijlage 1 Codering.....	64

Voorwoord

Vanuit een fascinatie voor pedagogische verschillen tussen culturen en een interesse in religieuze pedagogiek kwam ik uiteindelijk bij de historische pedagoog en theoloog Waterink uit. Hiervoor dank ik Prof. van der Veer die mij heeft doorverwezen naar Marjoke Rietveld-van Wingerden die uitgebreid onderzoek gedaan heeft naar de persoon Waterink. Van haar kwam het idee om een analyse te doen naar Waterink zoals hij naar voren komt in zijn antwoorden in de vragenrubriek van het tijdschrift *Moeder*.

Waterink vermaant ouders dat zij zich moeten verdiepen in hun kind om het zo te leren begrijpen en waarderen. Ditzelfde geldt voor hem zelf als pedagoog. Door je te verdiepen in zijn praktische werk komen de verschillende facetten van zijn persoon en werk duidelijker naar voren. Ik heb daarom ook erg genoten van het schrijven van deze scriptie. De vragen en antwoorden die zijn opgenomen in de vragenrubriek waren boeiend, leerzaam maar vaak ook zeer vermakelijk vanwege de nuchtere en eerlijke schrijfstijl van Waterink zelf. Ik ben hem daarom dankbaar voor de erfenis die hij heeft achtergelaten in de vorm van dit tijdschrift waarvan hij het bestaansrecht vond in de hoge roeping die moeders volgens hem hebben.

Daarnaast ben ik mijn begeleidster Marjoke Rietveld-van Wingerden erg dankbaar voor alle steun, enthousiasme en motivatie die zij mij steeds gegeven heeft. Maar ook zeker voor het geduld wat ze kon opbrengen met mijn vaak zeer flexibele planning. De rust die zij steeds bleef uitstralen, de goede feedback en haar eigen enthousiasme over Waterink hebben er zeker aan bijgedragen dat ik deze scriptie uiteindelijk heb kunnen afronden. Ook Prof. van der Veer wil ik danken voor zijn enthousiasme, de boeiende colleges die ik bij hem mocht volgen en zijn bereidheid om als tweede beoordelaar betrokken te zijn.

Uiteraard zijn er daarnaast nog vele vrienden en familieleden te danken die voortdurend betrokken en meelevend bleven en alle geduld op wisten te brengen in de drukke tijden die scriptie schrijven met zich mee brengt.

Als laatste wil ik me graag aansluiten bij wat Waterink schrijft in zijn voorwoord van het omvangrijke boek *Theorie der opvoeding*, namelijk dat hij God dankbaar is voor Zijn leiding in het schrijven van zijn boek. Al is het schrijven van een scriptie niet zo omvangrijk als Waterinks boek, toch heb ik ook steeds ervaren dat alle wijsheid en kracht van God is en Hem daarom alle eer en dank toekomt.

Henrike Bisschop
Veenendaal, juni 2012

1. Inleiding

Het nature en nurture debat is een ‘een Gordiaanse knoop van genen, omgevingsfactoren en ervaringen’ aldus Hoetmer in een weblog van een internet magazine voor directeuren en managers uit 2010. Een sluitend antwoord op dit vraagstuk lijkt niet mogelijk. Toch hebben, meer dan een eeuw lang, verschillende deskundigen zich hierover uit gesproken. Het onderzoek in deze scriptie pretendeert niet deze ‘onontwarbare knoop’ volledig los te kunnen maken, maar wil een aantal draden volgen die Waterink spant in de jaren ‘30 tot ’60 van de vorige eeuw.

In Nederland kenmerkt deze periode zich in maatschappelijk opzicht door een toenemende welvaart en verbetering van de sociale voorzieningen. Dit hield in dat de omstandigheden voor gezinnen verbeterden en hierdoor ontstond er meer aandacht voor het individuele kind. De pedagogiek in deze periode werd gedomineerd door de individual-psychologie en de psychoanalyse. Beide stromingen legden de nadruk op het feit dat achter zichtbare problemen diepere psychologische problemen schuilgaan en dat ouders een belangrijke rol spelen in het ontstaan hiervan. Daarnaast is er in deze periode sprake een toenemende professionalisering en medicalisering waardoor de rol van deskundigen steeds belangrijker wordt (Bakker, 2006).

Waterink onderscheidt zich van de heersende stromingen door zijn kritiek op de individual-psychologie en psychoanalyse. Een van de redenen hiervoor is dat volgens hem het aspect erfelijkheid hierin niet voldoende naar voren komt. Waterink stelt dat er bij problemen vaak sprake is van een aanleg van het kind voor een specifiek probleem, maar dat de ontwikkeling hiervan wordt bepaald door de omgeving (Waterink, 1934).

Waterinks visie op de ontwikkeling van het kind is in verschillende onderzoeken beschreven (bijv. Praamsma 2004, Rietveld-van Wingerden 2002, Slikke 2005, Sturm 1991). Ondanks dat er in sommige onderzoeken wel zijdelings aandacht wordt geschonken aan zijn antwoorden in de vragenrubriek van het tijdschrift *moeder* (Bakker 2004), richten de meeste studies zich op zijn pedagogische theorie. Uit onderzoek naar zijn manier van werken in zijn Paedologisch instituut blijkt dat zijn adviezen vaak sterk gestuurd zijn door zijn intuïtie (Mulder 1989, Sturm 1991), wat soms resulteert in een verschil tussen zijn theorie en de praktijk. Om zijn visie in de praktijk te analyseren leek een onderzoek naar zijn antwoorden in de vragenrubriek van het tijdschrift *Moeder* mij een zinvolle toevoeging aan het bestaande onderzoeken naar Waterink.

In dit onderzoek is een analyse gedaan naar de verhouding tussen nature en nurture in de beantwoording van Waterink op de vragen uit de vragenrubriek van het tijdschrift *Moeder*. Daarnaast is er gekeken of hierin een verandering was waar te nemen in de loop van de tijd. Hiervoor zijn vijf jaargangen geselecteerd verspreid over de gehele periode waarin de vragenrubriek verscheen (1937 t/m 1961). De eerste en de laatste uitgave zijn bewust gekozen, de keuze van de overige jaargangen zijn gebaseerd op willekeur en beschikbaarheid. Op basis van de vragen en antwoorden is een

kwalitatieve analyse gedaan naar nature en nurture aspecten. Hierbij zijn de achtergrondvariabelen leeftijd en sekse van het kind meegenomen en veranderingen in de loop van de tijd.

In de volgende hoofdstukken wordt een theoretisch kader geschetst in het tweede hoofdstuk. Vervolgens beschrijft het derde hoofdstuk de methodologie waarin ook een beschrijving wordt gegeven van de algemene kenmerken van de onderzochte jaargangen. In hoofdstuk vier worden de resultaten van de analyse weergegeven die daarna in hoofdstuk vijf worden bediscussieerd en waarop conclusies getrokken worden.

2. Theoretisch kader

De omstandigheden in de maatschappij en de ideeën over opvoeding zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Daarom geeft dit hoofdstuk allereerst een overzicht van de maatschappelijke omstandigheden van het gezin, de ouders en het kind en daarna van de heersende opvoedingstheorieën en de rol van deskundigen in de eerste paragraaf. De tweede paragraaf beschrijft het leven, werk en visie van Waterink en geeft een nadere uitleg over de opzet van het tijdschrift *Moeder*. Als laatste wordt een kort overzicht gegeven van de discussie over nature en nurture in paragraaf 3.

2.1. Nederland in de eerste helft van de 20^e eeuw

2.1.1. Het gezin

De omstandigheden in de maatschappij beïnvloeden het gezin en daarmee de opvoeding van de kinderen in het gezin. Economisch gezien blijkt dat, ondanks een aantal dipjes, de welvaart in de 20^e eeuw toenam en hierdoor de levensstandaard verbeterde. Mede hierdoor kwam er meer aandacht voor het gezin. Het sterftcijfer daalde en de grootte van de gezinnen nam vanaf 1920 geleidelijk aan af. Dit gold overigens in mindere mate voor religieuze gezinnen, waar door de invloed van de kerken de gezinnen langer groot bleven (Bakker, Noordman & Rietveld-van Wingerden, 2006; Damsma, 1999).

Naast de kerken had ook de overheid invloed op het gezin. Dit uitte zich in de wetten die begin 1900 werden uitgevaardigd, zoals de Leerplichtwet en de Burgerlijke Kinderwet, waardoor er meer aandacht kwam voor de bescherming van het kind. In de loop van de 20^e eeuw ontwikkelde ook het sociale verzekeringsstelsel zich, waarin bijvoorbeeld het minimumloon en de kinderbijslag was bepaald. Op deze manier leverde de overheid een financiële bijdrage aan het gezin (Bakker et al, 2006).

Voor na de Tweede Wereldoorlog werd het gezin als een belangrijk onderdeel van de samenleving gezien. ‘Gezinsherstel brengt volksherstel’ was een bekende leus vanuit de kerken, maar ook vanuit de politiek werd een grote rol aan het gezin toegekend. De PVDA sprak over de ‘fundamentele waarde van huwelijk en gezin’ en de VVD zag het gezin als ‘kern van de maatschappij’ (Damsma, 1999).

Door de toenemende welvaart werd het steeds minder noodzakelijk voor vrouwen om te werken. Het kostwinnerspatroon, waarbij de vader de kost verdiende en de moeder voornamelijk thuis voor de kinderen zorgde, werd steeds algemener. Naar mate het economische nut van kinderen verdween, kregen ze meer een affectieve functie voor de ouders (Bakker et al., 2006).

2.1.2. Ouders

Ouders worden altijd gezien als belangrijke personen in het leven en de opvoeding van het kind. Tot ongeveer 1920 domineerde het morele denken over de opvoeding, opvoeden werd vooral gezien als karaktervorming volgens de christelijke moraal. Het accent lag op het gezag van de ouders en een

liefdevolle leiding, met daarin orde en regelmaat. Vooral de voorbeeldfunctie van de ouders werd sterk benadrukt (Bakker et al., 2006, Bakker, 2006).

Vanaf ongeveer 1920 werd het individuele kind met zijn eigen uniciteit steeds belangrijker. Alleen een voorbeeld zijn was niet meer voldoende voor ouders, zij moesten zich inleven in het kind, het zo goed mogelijk doorgronden, onbewuste gevoelens proberen te achterhalen en het kind zoveel mogelijk zelfvertrouwen geven. Aan de ene kant werd dus de rol van de ouders in de opvoeding belangrijker. Aan de andere kant was er sprake van een toenemende professionalisering want voor het oplossen van problemen bij kinderen werd steeds vaker professionele hulp noodzakelijk geacht en deskundigen gingen zich steeds meer bemoeien met het opgroeien van het kind. Ouders konden, door de grote invloed die zij hadden op het kind, veel fout doen, met nadelige gevolgen voor de toekomst van het kind, zij werden steeds vaker als de veroorzakers van de problemen gezien (Bakker et al., 2006; Bakker, 2006).

2.1.3. Het kind

De twintigste eeuw wordt wel de 'eeuw van het kind' genoemd, naar het gelijknamige boek dat Ellen Key in 1900 publiceert (Key, 1903). Zij pleit in haar boek voor meer rechten voor het kind en een meer kindgerichte opvoeding. Maar volgens Nelleke Bakker et al. (2006) geldt deze uitspraak, als we hem niet letterlijk opvatten, zeker voor de 20^e eeuw. Zij ziet het als 'een eeuw waarin deskundigen zich in toenemende mate richten op het kind, op het ontwikkelen van kennis over het kind en voorzieningen voor het kind' (p. 221).

De nadruk op het individuele kind, de toenemende pedagogisering, professionalisering en medicalisering werden onder andere veroorzaakt door een verandering in kind visie. De moreelreligieuze kijk op gedragsproblemen, waarin het kind werd veroordeeld vanwege zijn gedrag, maakte plaats voor een visie, waarin probleemgedrag gezien werd als een ziekte of een uitdrukking van onbewuste gevoelens. Hierdoor was een kind met probleemgedrag niet langer iemand die zondigt, maar slachtoffer van een ziekte. Het kind werd dus niet altijd verantwoordelijk gehouden voor zijn daden.

De oorzaak van het probleemgedrag werd aanvankelijk ook wel gezocht in een erfelijke aanleg, maar rond 1930 werd steeds vaker de interactie tussen de ouder en het kind als oorzaak gezien (Bakker et al., 2006; Bakker, 2004). Een voorbeeld hiervan is neurasthenie (letterlijk zenuwzwakte) ook wel zenuwachtigheid of nervositeit genoemd, een veel gebruikte diagnose in die periode. Oorspronkelijk werd de oorzaak vooral gezocht in een fysieke aanleg die, door voornamelijk de invloed van de school (hoge werkdruk, slechte omstandigheden etc.), negatief ontwikkelde. Maar rond de jaren '30 was erfelijk bepaalde neurasthenie in pedagogische literatuur nagenoeg verdwenen en zag men het meer als een mentale ziekte die bestaat uit een verzameling symptomen van een dieperliggend probleem, namelijk een gebrek aan zelfvertrouwen. Veel verschillende problemen werden onder dit label gehangen, zoals tics, nagelbijten, slecht slapen en concentratieproblemen. Vaak kregen de ouders

hiervan de schuld, te weinig discipline of juist te veel, onstabiele gezinnen of slechte opvoedingsmanieren werden als oorzaken gezien. (Bakker, 2006; Bakker, 2004).

2.1.4. Deskundigen

Al sinds de Verlichting is er een groeiende inmenging van pedagogen te zien in het leven van het kind. Vooral via school en instituten zoals jeugdgezondheidszorg en jeugdhulpverlening hebben deskundigen invloed op het kind en de opvoeding.

Rond 1900 ontstonden er verschillende organisaties ten behoeve van de zorg voor in het bijzonder zuigelingen (Lieburg, 2001; Knoop & Schuiringa, 1998). De bekendste organisatie voor de zorg van zuigelingen en later ook jonge kinderen is het consultatiebureau. Het eerste consultatiebureau werd opgericht in 1901 met als doel de zuigelingensterfte terug te dringen. Oorspronkelijk was de advisering gericht op de voeding en dan in het bijzonder de borstvoeding, later werden er ook opvoedingsadviezen gegeven. Door begrip, duidelijkheid, opgewektheid en een goed voorbeeld meende men dat problemen met kinderen konden worden opgelost. Vooral na de Tweede Wereldoorlog werd het contact van de ouders met het consultatiebureau intensiever. Bijna alle ouders kregen hier regelmatig advies over de voeding en opvoeding van hun kind. Geleidelijk aan trad er een verschuiving op en kwam de nadruk steeds meer te liggen op de geestelijke gezondheid van het kind (Bakker et al., 2006).

Op school was er al vanaf 1904 de controle van de schoolarts. Dit werd vanaf 1950 uitgebreid met een schoolpsycholoog en maatschappelijk werker, die zich richtten op het geestelijke welzijn van het kind (Bakker et al., 2006). Voor kinderen die dreigden te ontsporen werd in 1928 het eerste Medisch Opvoedkundig Bureau (MOB) opgericht. Het MOB richtte zich vooral op onderzoek en behandeling van 'moeilijke kinderen' om zo ontsporing te voorkomen. Vooral na de Tweede Wereldoorlog groeide het aantal MOB's sterk en werd een belangrijk bureau voor opvoedingsvragen (Wubs, 2004). De adviezen van het MOB hadden een sterk psychoanalytisch karakter (Bakker, 2004).

2.1.5. Theorieën

Aan het begin van de 20^e eeuw domineerde het morele denken over opvoeding dat zich vooral op de karaktervorming richtte volgens de christelijke moraal. Vanaf 1920, toen het individuele kind en zijn eigen uniciteit steeds belangrijker werd, begonnen experts zich zorgen te maken over de emotionele ervaringen van het kind en de gevolgen hiervan voor later. Deze zorgen waren gebaseerd op de individual-psychologie van Adler, die in de jaren '30 en '40 steeds meer invloed kreeg (Bakker et al., 2006; Bakker, 2006).

De individual-psychologie van Adler was vanaf 1930 tot 1960 een van de belangrijkste theoretische invloeden in de opvoedingsliteratuur. Volgens Adler lijden kinderen aan onbewuste gevoelens van minderwaardigheid en woedt er daarnaast een strijd tussen zelfhandhaving en het opgaan in de gemeenschap. Frustratie op een van beide gebieden geeft het kind een gevoel van

inferioriteit en machteloosheid, wat weer slecht is voor het zelfvertrouwen van het kind. Ouders kunnen het kind gemakkelijk ontmoedigen als zij onrealistische verwachtingen hebben of het kind niet als een individu zien. De ouder - kind relatie is volgens hem een machtsrelatie, waarbij een verkeerde aanpak van de ouders in het kind een geldingsdrift opwekt (Bakker, 2006).

De individual-psychologie is nauw verwant aan de psychoanalyse van Freud, van wie Adler een leerling was en die na de Tweede Wereldoorlog sterk aan populariteit won. Volgens Freud worden de zichtbare problemen veroorzaakt door eerdere ervaringen die onderdrukt zijn. Om het zichtbare probleem op te lossen is het van groot belang eerst het onderliggende probleem te onderkennen (Crain, 2005). In vergelijking met de individual-psychologie was deze stroming nog pessimistischer over mogelijkheden in het oplossen van problemen door ouders. Naast het feit dat zij vaak als de veroorzakers van het probleem werden gezien, was ieder probleem ook weer anders en alleen een expert wist dit op de juiste wijze aan te pakken. Een verkeerde aanpak kon grote gevolgen hebben voor de toekomst van het kind, terwijl juist een gezonde emotionele ontwikkeling van groot belang was om goed te kunnen functioneren in de maatschappij (Bakker et al., 2006; Bakker, 2006).

Tegelijk kwam vanaf ongeveer 1900 de belangstelling op voor de ontwikkelingspsychologie. Oorspronkelijk was de kennis die daarover werd ontwikkeld sterk medisch geïntereerd en had als doel in kaart te brengen hoe kinderen zich ontwikkelden. Vanaf ongeveer 1920 werd steeds meer de vraag gesteld naar hoe kinderen zijn en kwam de pedagogische ontwikkelingspsychologie op. Hierin werd niet alleen gekeken naar het kind zelf, maar ook naar de omgeving waarin het kind opgroeide. Vooral de wisselwerking tussen de kinderlijke ontwikkeling en het gedrag van opvoeders was interessant (Westerman, 2004).

Dat de opvoeders de ontwikkeling van het kind beïnvloeden blijkt ook sterk in de hechtingstheorie die vanaf de jaren '50 sterk opkomt. Hierin wordt de nadruk vooral gelegd op de aanwezigheid van de moeder als belangrijkste persoon in de opvoeding van het kind. Een afwezigheid van een paar uur kan al veel schade aan richten. Zoals Bowlby het verwoordt is het van groot belang dat het kind 'een warme, innige en ononderbroken verhouding heeft tot de moeder (of iemand die de moeder vervangt – een en dezelfde persoon, die het constant 'bemoedert') waarin beiden bevrediging en vreugde vinden.' (Bowlby, 1957, p.11). De persoonlijkheid van het kind ontwikkelt zich namelijk door de wisselwerking van de aanleg van het kind met de omgeving en de omgeving bestaat in het eerste jaren voornamelijk uit de moeder (Bakker et al., 2006; Bakker, 2006; Bowlby, 1957).

In deze sfeer die vanuit de adviesbureaus en Nederlandse opvoedingsboeken de ouders bereikte werd het opvoedingsadviesboek van Spock, dat in 1950 voor het eerst in het Nederlands werd vertaald, door velen als een verademing ervaren. Spock gaf de ouders zelfvertrouwen, moedigde ze aan te vertrouwen op hun eigen gevoel en veel geduld te hebben, dan kwam het vanzelf goed. Een gezonde ontwikkeling was volgens hem van belang, maar ouders moesten ook niet vergeten te genieten van hun kind (Bakker et al., 2006; Spock, 1977).

Te midden van al deze stromingen en visies ontwikkelde Waterink zijn eigen theorie over opvoeding, zoals beschreven in de volgende paragraaf.

2.2. Waterink

Jan Waterink (1890 – 1966) werd geboren in het dorpje Horst in Overijssel. Zijn vader was voorganger in een kerkelijke gemeente en godsdienstleraar en voedde zijn zoon op in de gereformeerde leer. Mede hierdoor werd Waterink al vroeg geconfronteerd met het belang van de kerk.

Vanwege zijn goede schoolresultaten mocht hij doorstuderen aan de theologische school in Kampen, waarna hij als predikant diende in Appelscha, Zutphen en Amsterdam. Vanwege zijn interesse, die breder was dan alleen de theologie, volgde hij daarnaast een studie Sociale Geografie in Bonn. Ook tijdens zijn predikantschap houdt hij zich bezig met de studie naar mensen. Tijdens zijn periode in Appelscha (vanaf 1914) krijgt hij bijvoorbeeld de opdracht een studie te doen naar het godsdienstig leven in dit gebied, waarvoor hij zich verdiept in volkskunde en psychologie. Dit alles blijkt richtinggevend te zijn voor zijn latere wetenschappelijke carrière. Voor het schrijven van zijn proefschrift schreef hij zich in 1919 in voor de doctoraal theologie aan de Vrije Universiteit, waar hij zich door middel van zijn promotie onderzoek verder wilde verdiepen in de psychologie (Mulder, 1989; Rietveld-van Wingerden 2006).

De theoloog Waterink hield zich steeds meer bezig met de pedagogiek. In 1926 werd hij aan de VU benoemd als bijzonder hoogleraar Pedagogiek met de buitengewone leeropdracht catechetiek in de theologische faculteit, wat in 1929 werd omgezet in een ordinariaat. Hiervoor werd hij niet direct gekozen op basis van zijn kunde, maar vooral vanwege zijn persoonlijkheid en vanwege de prestatie van onder andere het schrijven van zijn driedelige *Inleiding in de theoretische paedagogiek*. Daarnaast was hij actief in verschillende verenigingen, gaf hij cursussen en advies (Mulder, 1989; Rietveld- van Wingerden 2006; Sturm, 1991).

Door de invloed van Waterink en zijn (in dezelfde periode aangenomen) collega's aan andere universiteiten, werd de pedagogiek steeds meer als een gevestigde wetenschappelijke discipline beschouwd. Waterink vond dat de pedagogiek als een apart vak moest worden gezien omdat het volgens hem wel degelijk een 'eigen aard' heeft en eigen methodes gebruikt (Mulder, 1989). Waterink wordt wel getypeerd als beginselpedagoog omdat de beginselen waar hij vanuit ging van buiten de pedagogiek, namelijk vanuit de Bijbel komen (Rietveld-van Wingerden, 2002).

Waterink was verder sterk gericht op het praktische pedagogische werk. In 1927 begon hij een Psychotechnisch Laboratorium, met als doel het testen van kinderen. Hierdoor kreeg hij steeds meer belangstelling voor het abnormale kind en de psychotechniek. Aanvankelijk adviseerde hij vooral ouders bij school- en beroepskeuzes, maar steeds vaker werd hem advies gevraagd over opvoedingsmoeilijkheden. In 1931 wordt het Laboratorium uitgebreid met een Pedologisch Instituut

voor de observatie en behandeling van moeilijke en achterlijke kinderen op wetenschappelijk verantwoorde wijze (Mulder, 1989; Rietveld - van Wingerden, 2006).

Naast zijn streven naar een wetenschappelijk verantwoorde pedagogische praktijk, was hij van mening dat de theorie niet los moest staan van de praktijk. Volgens hem kun je geen wetenschap rond kinderen bedrijven zonder zelf direct met kinderen bezig te zijn (Sturm, 1991). Hoewel hij zelf geen kinderen had deed hij brede ervaring op met de pleegkinderen die hij en zijn vrouw in huis namen en uiteraard met zijn werk in het Paedologisch Instituut (Waterink, 1954).

Waterink staat, naast de belangrijke rol die hij speelde in het ontwikkelen van de pedagogie als wetenschap, ook bekend om zijn omgang met de kinderen die hij behandelde. Hij straalde hierin een groot zelfvertrouwen en overwicht uit en had de gave hen op het gemak te stellen, waardoor hij veel bij hen gedaan kreeg. Zijn adviezen werden gestuurd door wat hij ontdekte in observaties, maar waren ook sterk gebaseerd op zijn intuïtie (Mulder, 1989; Sturm, 1991).

2.2.1. Mens- & wereldbeeld

De wereldbeschouwing waarop de Pedagogiek van Waterink is gebaseerd, sluit nauw aan bij de theologie van Abraham Kuyper en Herman Bavinck, ook wel de stamvaders van het modern calvinisme genoemd. Beiden waren in deze periode theoloog en hoogleraar aan de Vrije Universiteit van Amsterdam (Bavinck volgde Kuyper hierin in 1902 op). Vooral met Bavinck had Waterink veel contact. Naast dat zij van oorsprong uit dezelfde streek kwamen, hadden ze ook veel dezelfde interesses (Mulder, 1989). De theologie van Kuyper en Bavinck is gebaseerd op een organische opvatting van de werkelijkheid, die inhoudt dat zij het gehele menselijk zijn als een organisch geheel ziet (Praamsma, 2004; Rietveld-van Wingerden, 2002). Voor Waterink houdt dit in dat hij altijd probeert het kind in zijn totaliteit te zien (Sturm, 1991). Een ander belangrijk element van hun theologie is dat de geschapen werkelijkheid het uitgangspunt is. Zowel de levende als de levenloze natuur staan onder Gods soevereiniteit. God heeft deze werkelijkheid geschapen volgens algemeen geldende wetten en het is de taak van de wetenschap om deze wetten te doorgronden en de wetmatigheden op te sporen. God heeft de mens daartoe de rede gegeven, die een afspiegeling is van de Goddelijke rede, en daardoor hiertoe in staat is (Rietveld-van Wingerden, 2002).

Waterink ziet geen tegenstelling tussen geloof en wetenschap. De wetenschap heeft namelijk een bepaald uitgangspunt nodig, een wereldbeschouwing. Het Scheppingsidee en de organische werkelijkheidstheorie bieden een dergelijk uitgangspunt waardoor de feiten die in de seculiere wetenschap verzameld zijn, verklaard kunnen worden. Alle wetenschappers onderzoeken dus dezelfde werkelijkheid. Het verschil in visie komt in de interpretatie van de feiten openbaar (Praamsma, 2004). Ware neutrale wetenschap en psychologie zijn niet mogelijk (Sturm, 1991).

2.2.2. Kindbeeld

Volgens Praamsma (2004), laat het kindbeeld van Waterink een zekere ambivalentie te zien. Hij verwoordt dit als volgt: ‘Aan de ene kant beschouwt hij het kind als een scheepsel van God dat met de beste bedoelingen geschapen is. Aan de andere kant realiseert hij zich dat het kind in zonden ontvangen en geboren is en daarom geholpen moet worden om de bestemming die het als scheepsel in zich heeft daadwerkelijk te bereiken’ (Praamsma 2004, p.101). Het scheepsel is dus goed geschapen en toch kan het vanuit zichzelf zijn bestemming niet bereiken, maar heeft de leiding van volwassenen hiervoor nodig. Deze ambivalentie is ook duidelijk te zien in Waterinks boek *De psychologie van het kind op de lagere school* (1950). Hier beweert hij dat een kind van nature nooit lui en onwillig is. Dit lijkt niet te overeen te komen met zijn mening dat een kind geneigd is het verkeerde te doen.

Waterink vond het heel belangrijk dat volwassenen respect hadden voor het kind. Volgens hem moet men het kind vertrouwen en oog hebben voor zijn bedoelingen en manier van denken. Ieder kind is uniek en heeft zijn eigen gaven en talenten (Rietveld-van Wingerden, 2002). Ook was hij een voorstander van het aansluiten bij de natuurlijke ontwikkeling van het kind. Hij gelooft dat het kind verschillende ontwikkelingsfasen moet doorlopen die invloed hebben op zijn mogelijkheden. Wel moet het kind gemotiveerd worden om te leren denken en moeten kennisinhouden bijgebracht worden (Mulder, 1989).

2.2.3. Opvoeding

Een goede opvoeding is van belang voor de toekomst van het land en het volk, maar ook voor Gods Koninkrijk (Mulder, 1989). Het doel van de opvoeding wordt door Waterink gedefinieerd als ‘de vorming van de mens tot zelfstandige, God naar Zijn Woord dienende persoonlijkheid, geschikt en bereid al de gaven, die hij van God ontving, te besteden tot Gods eer en tot heil van het scheepsel, in alle levensverbanden, waarin God hem plaatst’ (Waterink, 1958, p.121).

Het uiteindelijke doel van de opvoeding is dat de kinderen God leren kennen. Alle opvoeding draagt bij aan de godsdienstige opvoeding, de spirituele vorming van het kind. Het kernpunt in de opvoeding is ‘de vreeze Gods’, wat zich uit in liefde tot God en eerbied tot het Heilige. Dit toont zich in gehoorzaamheid aan de Wet van God, niet uit slaafse angst, maar geworteld in de liefde. Zijn opvoedingsdoel is wel getypeerd als een ‘hulp ter heiligmaking naar een waar vroom leven’ (Rietveld-van Wingerden, 2002, p.32).

Waterink was een voorstander van de primordiale pedagogiek dat inhoudt dat het gezin centraal staat. Het opvoeden is in de eerste plaats de taak van de ouders, maar zij hebben daar wel specifieke vaardigheden voor nodig (Mulder, 1989). Waterink zag de opvoeding als een serieuze taak, vandaar dat hij een *Vakblad voor Moeders* heeft uitgegeven (Rietveld-van Wingerden, 2002).

Introspectie en zelfbewustzijn zijn volgens Waterink van groot belang voor de ouders, zij moeten zichzelf begrijpen voordat zij hun kinderen kunnen opvoeden. Verder is het vooral belangrijk

dat zij respect hebben voor het kind en het serieus nemen. Ook moeten zij het gehele kind voor ogen houden, wat dus bijvoorbeeld voor het IQ van het kind goed is, kan nadelig zijn voor het karakter. Ouders dienen daar rekening mee te houden en het evenwicht te bewaren tussen denken, voelen en willen. Volledige sturing door de ouders is niet goed, er moet een evenwicht worden gevonden tussen leiding en ontwikkeling. Vooral in de puberteit kan het kind op zoek zijn naar innerlijke orde. Ouders moeten oog hebben voor wat er in het kind omgaat. Hierbij kunnen inzichten uit de wetenschap van dienst zijn (Praamsma, 2004).

Waterink ging ervan uit dat het kind van nature onbekwaam is om het goede te doen, maar wel degelijk gevormd kan worden. Hier spreekt een zeker opvoedingsoptimisme uit, ouders kunnen het kind maken of breken. Dit optimisme wordt gevoed door Godsvertrouwen, een vertrouwen dat de Geest door de ouders zal werken (Rietveld-van Wingerden, 2002). Voor deze vorming van het kind is tucht wel belangrijk, maar het straffen moet vanuit liefde gebeuren en niet vanuit boosheid (Mulder, 1989; Vogelaar, 1990; Slikke, 2005) Daarnaast ook vanuit geloof in God en in het kind (Rietveld-van Wingerden, 2002).

Vooral de moeder kreeg bij Waterink een verantwoordelijke rol in de opvoeding. Zij heeft een voorbeeldfunctie voor het kind, het kind kan door haar zien wie God is. De relatie van het kind met de moeder is van essentieel belang voor de relatie van het kind met God. Het creëren van een goede christelijke sfeer in huis, waarbij aspecten van liefde, respect en oprechtheid de boventoon voeren, is van groot belang. Daarbij heeft de moeder ook bijzondere gaven van God ontvangen om goed met het kind om te gaan. Zij heeft bijvoorbeeld de fijngevoeligheid gekregen om leugen en waarheid bij het kind te onderkennen (Rietveld-van Wingerden, 2002). Verder kan het gedrag van de moeder een grote invloed hebben op het kind, een zenuwachtig kind heeft bijvoorbeeld vaak ook een zenuwachtige moeder (Sturm, 1991).

2.2.4. Pedagogiek

Volgens Waterink moet een pedagogische theorie altijd gebaseerd zijn op een wereldbeschouwing. Zijn pedagogiek is vooral gebaseerd op de wetenschapsbeschouwing van Kuyper en Bavinck. Aan de ene kant legt hij daarin sterk de nadruk op het wetenschappelijke karakter van zijn pedagogische adviezen, aan de andere kant waren zijn adviezen vaak intuïtief, gestuurd door de observatie in de praktijk en niet door boekenkennis. Wel zag hij de mogelijkheid en het voordeel van het gebruik van empirische methoden in de pedagogiek (Mulder, 1989; Sturm, 1991).

Er lijkt een tweedeling te zijn tussen Waterinks theorie en de praktijk. Zijn theorie is meer doorweven met de theologie, terwijl hij in de praktijk gebruik maakte van moderne psychologische inzichten, gezond verstand en persoonlijke inschatting (Praamsma, 2004). Een van zijn belangrijkste verdienste is wel dat hij veel wetenschappelijke pedagogische inzichten toegankelijk heeft gemaakt voor het gereformeerde volk.

Een voorloper van het woord pedagogiek is pedologie dat kortweg kan worden omschreven met de term 'kinderstudie'. De oorspronkelijke doelstelling van de pedologie was de empirische studie van het kind, die het verloop van de ontwikkeling analyseerde. Dit moest op de praktijk gericht zijn en hiervoor was samenwerking met wetenschappers en de mensen uit de praktijk van groot belang. De pedologie had een psychologische inslag, maar was tegelijkertijd ook breder, aangezien het gegevens en ideeën aanleverde voor de pedagogiek, maar ook sterk gebruik maakte van medische benaderingen (Dane 2006).

Waterink voegde nieuwe dimensies toe aan het begrip pedologie door bij het accentueren van het ontwikkelingsaspect ook de afwijkende psychische ontwikkeling erbij te betrekken, wat vaak betekende dat het kind zich eenzijdig had ontwikkeld (Sturm, 1991). Ook zag Waterink relaties tussen psychotechniek, pedologie en pedagogiek, waarbij de pedologie centraal stond. Hij meende dat de psychotechniek en de pedologie vaak de dezelfde middelen konden gebruiken, maar dat de doelstelling verschillend was. De psychotechniek had als doel door middel van tests een beeld te geven van de situatie. De pedologie toetste deze situatie aan de wetmatigheid voor de normale ontwikkeling en zette de gegevens dus in een kader. Uiteindelijk verleende de Pedagogiek de adviezen op basis van het voorgaande. In theorie is er dus verschil tussen deze begrippen, maar volgens Waterink vertoont het werk in de praktijk vaak grote gelijkenis (Mulder, 1989; Sturm, 1991).

2.2.5. Vakblad 'Moeder'

Uit alles blijkt dat Waterink de taak van de moeder heel serieus nam, zo serieus dat hij vond dat het recht had op een 'vakblad'. In 1935 wordt daarom voor het eerst het tijdschrift *Moeder* uitgegeven.

Het tijdschrift is praktisch van aard en geschreven op een conversatietoon. Het voldeed blijkbaar aan een behoefte, want het kende steeds een grote oplage (Bakker et al., 2006). In dit tijdschrift waren allerlei rubrieken opgenomen die voor moeders interessant konden zijn. Naast praktische rubrieken met bijvoorbeeld patronen voor kinderkleding, recepten, huis, tuin en keukenadviezen, kennis rubrieken over bijv. muziek, beroepen, sport, onderwijs waren er een paar rubrieken opgenomen met daarin medische en opvoedkundige adviezen. De hoofd rubrieken, specifiek over opvoeding, werden altijd door Waterink zelf geschreven. Daarnaast schreef hij vaak een rubriek die 'Wat zoudt gij doen in zo'n geval' is genoemd, waarin ouders mochten reageren op een opvoedingsprobleem dat Waterink beschreef.

Vragen van moeders over de opvoeding vonden een plekje in de rubriek *Vragen van moeders* later *Moeilijkheden bij de opvoeding* genoemd. De vraag moest wel aan specifieke regels voldoen, zoals een gedetailleerde beschrijving met zoveel mogelijk achtergrondinformatie en op papier dat aan één zijde was beschreven. Daarbij moesten ze ook het algemeen belang dienen, dus leerzaam zijn voor andere moeders. Vragen die niet aan deze eisen voldeden, werden meestal niet geplaatst. De vragen werden niet altijd op volgorde van binnenkomst geplaatst, maar sommige, naar zijn mening urgente vragen, kregen voorrang. Verder werd er steeds zoveel mogelijk variatie aangebracht door vragen over

verschillende onderwerpen in één rubriek te plaatsen. In zijn antwoorden verwees hij soms naar een eerder geschreven (hoofd)artikel of naar het antwoord op een soortgelijke vraag. Ernstige gevallen adviseerde hij eens langs te komen in zijn Pedologisch Instituut voor verder onderzoek.

Het tijdschrift is uitgegeven tot en met augustus 1961. Het blad *Prinses* (onder een andere redactie uitgegeven van 1961 t/m 1974) wordt wel gezien als opvolger van het blad *Moeder*. Ook daarin werden rubrieken over opvoeding opgenomen, maar deze zijn niet geschreven door Waterink (Wubs, 2004).

2.3. Nature / Nurture discussie

Al in de 19^e eeuw werd er onderzoek gedaan naar de invloed van erfelijkheid (nature) en omgevingsfactoren (nurture) op het gedrag van de mens. Francis Galton (1822-1911) onderzocht de mate van overerving van intelligentie en gebruikte hiervoor families, tweelingen en adoptiekinderen. Aangezien er nog geen meetinstrumenten waren die intelligentie konden meten gebruikte hij iemands 'reputatie' als maat. Hij ontdekte dat mannen met een reputatie vaak naaste familieleden waren. Hieruit leidde hij af dat voor 'reputatie' erfelijkheid van veel groter belang is dan de omgeving. Uiteraard waren, door gebrek aan middelen, de bewijzen hiervoor niet sterk. Dit werd al beter nadat Watson, Crick en Wilkins de structuur van DNA ontdekten, waarvan in 1935 een model werd gepubliceerd (Bakermans-Kronenburg, 2008). Hierdoor kon in ieder geval de mate van verwantschap beter worden vastgesteld. Sinds de jaren '30 werd het nature/nurture onderzoek enorm gestimuleerd door tal van verwantschapsstudies (Kohnstamm, 1935).

De verschillende opvoedingstheorieën zijn gebaseerd op een visie over de invloed van de aanleg en de omgeving op het kind. Zowel de individual-psychologie, de psychoanalyse als de hechtingstheorie legt sterk de nadruk op de invloed van de omgeving, en vooral de invloed van de ouders op het kind. Ontwikkeling wordt wel gezien als een wisselwerking tussen aanleg en omgeving, maar het schadelijke effect dat de omgeving volgens deze theorieën kan veroorzaken laat zien dat de omgeving van groter belang werd geacht dan de aanleg. Problemen worden eigenlijk altijd veroorzaakt door ervaringen van buitenaf.

Waterink heeft in zijn *Theorie der opvoeding* (1958) een hoofdstuk geschreven over het onderwerp *Erfelijkheid en Opvoeding*. Hierin omschrijft hij erfelijkheid als 'een aanleg, dat wil dus zeggen een *mogelijkheid* van een ontwikkeling in een bepaalde richting.' (p. 148). Ook benoemt hij het verschil tussen genotype en fenotype. Het genotype ligt vast, maar het fenotype wordt bepaald door de invloed van de omgeving. Hij formuleert het verband tussen de aanleg en omgeving als volgt: 'het erfgoed geeft de mogelijkheden, het milieu en de samenleving beslissen middellijk over de vraag, welke van deze mogelijkheden zullen worden gerealiseerd', en 'het begrip erfelijkheid sluit het begrip opvoedingsmogelijkheid in' (p. 149). Hiermee bewijst Waterink dat er geen sprake hoeft te zijn van opvoedingspessimisme, want naast het feit dat het de plicht is van ouders om hun kinderen op te voeden, is het dus ook wel degelijk mogelijk. Hij benoemt ook de wisselwerking tussen deze beide

aspecten. De mens oefent zelf invloed uit op zijn omgeving, daarnaast is de invloed die de omgeving uitoefent op de mens afhankelijk van de aanleg van de persoon. Alleen die aspecten van de omgeving waar de persoon ontvankelijk voor is zullen van invloed zijn op zijn ontwikkeling (Waterink, 1958).

De beantwoording van de vragen van moeders in de vragenrubriek van het tijdschrift 'Moeder' is als het ware een praktische vertaling van de theorie uit zijn boek 'Theorie der opvoeding' (1958). Er is al opgemerkt dat er een discrepantie lijkt te zijn tussen Waterinks theorie en de praktische toepassing ervan (Sturm, 1991; Praamsma, 2004). In het licht hiervan is het interessant te onderzoeken wat de verhouding is tussen 'nature en nurture' in Waterinks beantwoording van de vragen in de vragenrubriek van het tijdschrift *Moeder*. In het volgende hoofdstuk worden de hiervoor gebruikte onderzoeksvragen en methode nader toegelicht.

3. Methodologie

Het doel van dit onderzoek is het onderzoeken van de rol die Waterink toekent aan nature en aan nurture in zijn beantwoording van vragen van moeders in het vakblad 'Moeders'. Hiervoor is gebruik gemaakt van de volgende onderzoeksvraag:

'Wat is de verhouding tussen nature en nurture in Waterinks beantwoording van de vragen in de vragenrubriek van het tijdschrift *Moeder*? Verandert deze verhouding in de loop van de tijd?'

Nature en nurture bevatten verschillende aspecten die van invloed zijn op de opvoeding van het kind. Onder nature vallen vooral kindgebonden aspecten als erfelijkheid, aanleg en leeftijd. Psychologische predisposities zijn voor dit onderzoek als kindgebonden benoemd, al kan de oorzaak hiervan ook in de omgeving liggen. Nurture bevat voornamelijk invloed van de ouders, maar ook specifieke omstandigheden en deskundigen. Om deze aspecten goed te kunnen analyseren in de antwoorden van Waterink zijn de volgende zeven subvragen geformuleerd:

- I. Is er aandacht voor het aspect erfelijkheid en aanleg in de diagnose en het advies van Waterink?
- II. In hoeverre is er een verband tussen de leeftijd van het kind en de aard van de adviezen die Waterink geeft?
- III. Hoe vaak worden psychologische predisposities van het kind als oorzaak van de problemen gezien en welke advies geeft Waterink hierbij?
- IV. Hoe dacht Waterink over de invloed van de ouders op het kind?
- V. Hoe stond Waterink ten opzichte van het straffen en belonen van het kind?
- VI. Hoe presenteert Waterink zichzelf als deskundige en in hoeverre kent hij een rol toe aan andere deskundigen?
- VII. Is de invloed van de oorlog zichtbaar in de vragen van de ouders en antwoorden van Waterink?

Hierop zijn een tweetal hypothesen gesteld die in dit onderzoek getoetst worden:

- Waterinks kritiek op de heersende pedagogische stroming was onder andere dat erfelijkheid hierin een te kleine rol speelt. Hij was van mening dat omgeving en aanleg beide een rol spelen in het ontstaan van problemen bij kinderen. De verwachting is daarom dat hij dit in zijn antwoorden duidelijk zal benoemen.
- Het tweede deel van de onderzoeksvraag richt zich in het bijzonder op de verandering in de loop van de tijd. De periode van onderzoek kenmerkt zich door toenemende professionalisering en medicalisering en steeds meer aandacht voor de geestelijke gezondheid van het kind. Naar verwachting zal dit ook in de antwoorden van Waterink zichtbaar zijn door een toenemende rol voor deskundigen en een sterkere nadruk op psychische aspecten van de problematiek.

In het vervolg van dit hoofdstuk wordt de methode van onderzoek verder uiteengezet. In de eerste paragraaf wordt de methode van onderzoek beschreven en de keuze voor de geselecteerde jaargangen toegelicht. De tweede paragraaf beschrijft de algemene kenmerken van de vragen in de geanalyseerde jaargangen. Hierbij ligt de focus op de achtergrondvariabelen die ook in het onderzoek meegenomen zijn. Hierop volgt een beschrijving van de methode van data analyse, de motivatie voor en de beperkingen van deze methode.

3.1. Onderzoeksmethode

In dit onderzoek is gekozen voor een kwalitatieve onderzoeksmethode waarbij, waar mogelijk, de gegevens gekwantificeerd zijn. De kwantitatieve gegevens geven een meer algemeen beeld en maken het mogelijk bepaalde trends zichtbaar te maken. Daarnaast is de kwalitatieve informatie nodig om de nuances aan te brengen, maar ook om de ‘eigenheid’ van Waterink in het beantwoorden van de vragen goed weer te geven.

Voor dit onderzoek zijn alle vragen uit de jaargangen 1937, 1941, 1946, 1954, 1960 en 1961 gebruikt. Van de laatste twee jaargangen is van iedere jaargang de helft genomen. Dit omdat er in de eerste instantie voor was gekozen om de laatste jaargang waarin een vragenrubriek gepubliceerd was in ieder geval mee te nemen in de analyse. In deze jaargang bleek de vragenrubriek tot august opgenomen te zijn. Om de jaargangen onderling goed te vergelijken is ervoor gekozen de laatste maanden van de jaargang van 1960 erbij te nemen, zodat de omvang gelijk is aan de andere jaargangen. Om de invloed van maatschappelijke ontwikkelingen te kunnen onderzoeken zijn er een aantal jaargangen van voor de oorlog en een paar van na de oorlog meegenomen in de analyse. De exacte keuze voor deze jaargangen is vrij willekeurig vooral op basis van wat beschikbaarheid, waarbij er wel is gezocht naar een ongeveer vergelijkbaar interval tussen de jaargangen.

Binnen deze jaargangen is een onderscheid aangebracht tussen drie typen vragen, zoals beschreven in paragraaf 3.2.1. Dit was noodzakelijk om eerlijke percentages te kunnen berekenen over de prevalentie van specifieke diagnoses en adviezen in de antwoorden van Waterink. In de volgende paragraaf worden dit type vragen verder besproken, even als de andere achtergrondgegevens die een rol spelen in de analyse.

3.2. Data beschrijving en onderzoekseenheden

3.2.1. Beschrijving geselecteerde jaargangen

Zoals beschreven in de vorige paragraaf zijn voor dit onderzoek de vragen uit de jaargangen 1937, 1941, 1946, 1954, 1960 en 1961 gebruikt. In totaal worden er in deze jaargangen 211 vragen behandeld. De vragenrubriek start in het januari nummer van 1937 met een introductie, waarna de

eerste vragen gepubliceerd worden in het februari nummer van datzelfde jaar. Zoals te zien in tabel 1 zijn in de jaargang van 1946 het grootste aantal vragen opgenomen en in 1960/61 het kleinste aantal.

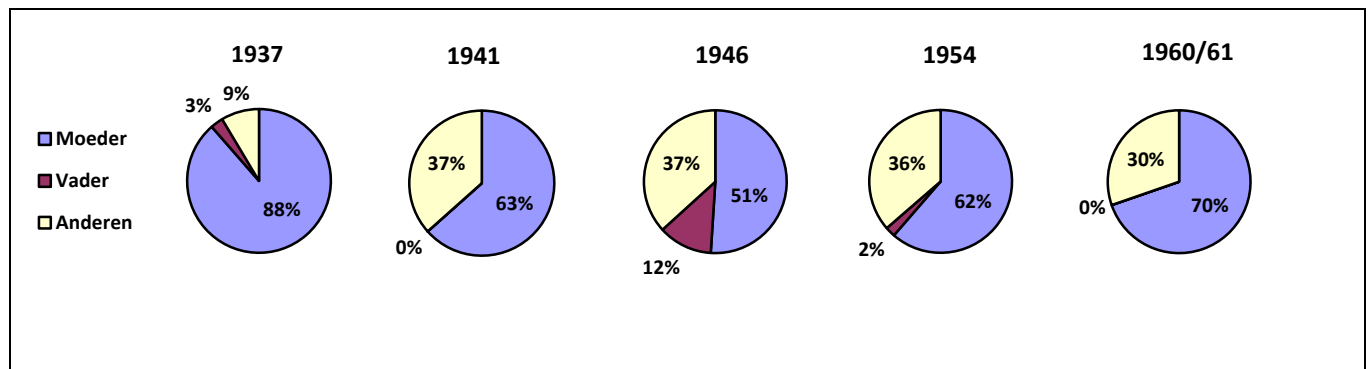
Tabel 1 Prevalentie van typen vragen in onderzochte jaargangen

Type vraag	1937		1941		1946		1954		1960/61		Totaal	
Probleemvragen	21	60%	27	64%	21	39%	24	53%	19	54%	112	52%
Informatievragen	13	37%	8	19%	18	33%	8	18%	7	20%	54	26%
Vragen kort genoemd	0	0%	4	10%	14	26%	8	18%	7	20%	33	17%
Vragen niet beantwoord	1	3%	3	7%	1	2%	5	11%	2	6%	12	5%
Totaal	35	100%	42	100%	54	100%	45	100%	35	100%	211	100%

Zoals te zien in bovenstaande tabel (Tabel 1) zijn de vragen voor dit onderzoek onderverdeeld in drie typen, namelijk probleemvragen, informatievragen en vragen die kort worden genoemd. In de probleemvragen (52%) geeft de brievenaar een beschrijving van een probleem met een kind, terwijl er in de informatie vragen (26%) alleen informatie wordt gevraagd over een specifiek onderwerp. Bij vragen die alleen maar kort worden genoemd wordt er soms een (meestal uit één zin bestaand) antwoord gegeven (17%) of geen antwoord (5%) omdat bijvoorbeeld de vraag niet op de juiste manier gesteld is (bijv. het papier is aan twee kanten beschreven of de vraag was niet duidelijk genoeg).

Tussen de verschillende jaargangen zijn kleine verschillen te zien. In alle jaargangen is de categorie probleemvragen duidelijk het grootst, behalve in 1946, waar deze categorie verhoudingsgewijs kleiner is (39%) en bijna even groot als de categorie informatievragen (33%) en vragen kort genoemd (26%). Verder valt op dat er in 1937 bijna geen vragen zijn opgenomen die alleen maar kort worden genoemd, in dit jaar zijn dus alle vragen, die opgenomen werden, uitgebreid beschreven.

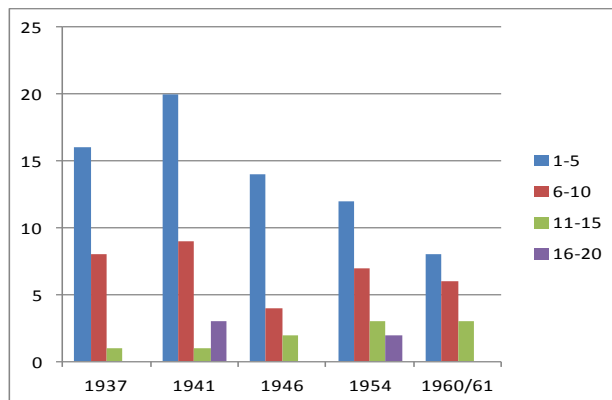
De brieven zijn geschreven door verschillende personen. Zoals te zien in Figuur 1 zijn het vooral moeders die de brieven schrijven.

Figuur 1 Brievenaren

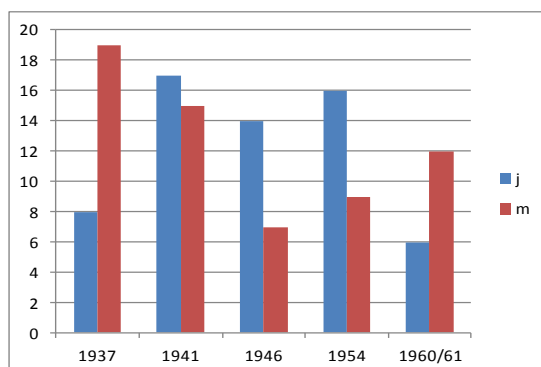
Ook wordt de vraagsteller verschillende keren met mevr. aangeduid (15%), waar mogelijk ook moeders onder vielen. In 1946 wordt vaker een brief door de vader geschreven.

De vragen van deze briefschrijvers gaan over kinderen in de leeftijd van nul tot twintig jaar. De leeftijd van de kinderen waar een vraag over wordt gesteld, lijkt door de jaren heen hoger te worden zoals te zien in Figuur 2. Het aantal kinderen in de leeftijd van 11-15 jaar waar een vraag over gesteld wordt in de onderzochte vragenrubrieken, stijgt door de jaren heen. Daarentegen worden er vooral in de jaargang van 1954 en 1960/61 verhoudingsgewijs minder vragen gesteld over kinderen in de leeftijd van 1 -5 jaar. Deze aantallen gelden overwegend voor de probleemvragen aangezien in de informatie vragen en de vragen die alleen kort worden genoemd meestal geen leeftijd wordt vermeld.

Figuur 2 Leeftijd van de kinderen waar vragen over werden gesteld

Ook de verhouding tussen het aantal jongens meisjes verschilt per jaar, echter niet volgens een duidelijke trend. Uit Figuur 3 blijkt dat er in 1937 en in 1961 verhoudingsgewijs meer vragen werden gesteld over meisjes (m) dan over jongens (j). In de jaren 1946 en 1954 is dit precies andersom en in het jaar 1941 is de verhouding ongeveer gelijk. Ook hier geldt weer dat dit alleen een beeld geeft van de vragen waarin de sekse genoemd wordt wat ook voornamelijk het geval is bij de probleemvragen.

Figuur 3 Aantal jongens en meisjes waar een vraag over wordt gesteld

3.3. Data analyse methode

Na de beschrijving van de onderzoeksmethode en de omschrijving van de geselecteerde jaargangen, volgt in deze paragraaf een toelichting op de data analyse methode die voor dit onderzoek is gebruikt. Zoals in paragraaf 3.1 beschreven, is er gebruik gemaakt van kwalitatieve data die waar mogelijk is gekwantificeerd.

Als eerste zijn alle gegevens vanuit de vragen, antwoorden en achtergrond variabelen gereduceerd in een overzicht door middel van een korte samenvatting van zowel de vraag als het antwoord wat Waterink geeft. Hierbij is er specifiek op gelet dat vooral de begrippen die Waterink gebruikt, consequent overgenomen zijn. Om vooral van de antwoorden een helder beeld te krijgen zijn deze steeds gesplitst weergegeven in een ‘diagnose’ en ‘advies’ deel van het antwoord.

Aan dit document zijn vervolgens codes toegevoegd voor de antwoorden die Waterink geeft (zie Bijlage 1). Ook hierbij is het onderscheid tussen de diagnose en het advies van Waterink vastgehouden. Voor het ontwikkelen van de codes is een combinatie van deductieve en inductieve analyse methoden gekozen. Vanuit de theorie over nature en nurture is namelijk vooraf een grove indeling van codes gemaakt, tijdens het onderzoeken van de data zijn deze codes verfijnd op basis van wat er uit de antwoorden naar boven kwam. Dit lijkt op de ‘framework approach’ die Ritchie en Spencer (1993) toepassen. Dit houdt in dat er vooraf een thematische framework wordt opgesteld op basis van bestaande theorieën, dit wordt gecombineerd met input vanuit het onderzoek en vervolgens in een volgende fase toegepast. Dit laatste was in dit onderzoek niet nodig omdat dit onderzoek is uitgevoerd met beschreven data.

Het vooraf ontwikkelde framework voor de codering was gebaseerd op het verschil in nature en nurture. Zowel voor de diagnose als in het advies in Waterinks antwoorden zijn kindfactoren en omgevingsfactoren als hoofdcodes onderscheiden. Hierbij is getracht strikt af te gaan op de informatie in het antwoord. Als bijvoorbeeld Waterink de diagnose stelt dat het kind aan een specifieke ziekte of afwijking lijdt, is dit gerekend als kindfactor, terwijl het zeker mogelijk is dat de omgeving volgens Waterink een rol gespeeld heeft in de ontwikkeling van het probleem. Wel zijn er in soms meerdere codes aan één antwoord verbonden.

Uiteindelijk is, met behulp van Excel, alle data met elkaar gecombineerd waardoor verbanden zichtbaar werden. Tegelijk was het mogelijk om weer terug te gaan naar de originele data om de nuances helder te krijgen. Voor het berekenen van percentages is steeds een splitsing gemaakt tussen de probleemvragen en de andere typen. De informatie uit de informatie vragen is wel meegenomen bij de kwalitatieve analyse van de data.

4. Resultaten

Zoals in het vorige hoofdstuk beschreven, is de verhouding tussen nature en nurture in de antwoorden van Waterink op de vragen in het tijdschrift *Moeder*, de hoofdvraag van dit onderzoek. In dit hoofdstuk wordt deze vraag beantwoord in zes subparagrafen. De eerste paragraaf analyseert de psychologische predisposities die in de antwoorden genoemd worden zoals neurasthenie, psychasthenie en andere kind gerelateerde ‘afwijkingen’ als bijvoorbeeld agrafie en linkshandigheid. Paragraaf twee en drie gaan dieper in op de rol van de ouders in het veroorzaken en/of het oplossen van problemen, waarna de rol die hij toekent aan deskundigen geanalyseerd wordt in paragraaf vier. Vervolgens worden achtereenvolgens de invloed van de leeftijd van de kinderen en de verandering van de antwoorden door de jaren heen geanalyseerd in paragraaf vijf en zes.

In deze analyses zijn de percentages niet berekend op basis van alle onderzochte vragen, maar om een zuiverder beeld te geven zijn alleen vragen in de berekening meegenomen waarin een probleem wordt geschetst. Informatie vragen of vragen die alleen kort worden genoemd of waarvan alleen een antwoord wordt weergegeven, worden in sommige gevallen wel als voorbeeld gebruikt.

4.1. (Psychologische) predisposities

Waterink maakt in zijn antwoorden onderscheid tussen twee psychologische predisposities, namelijk neurasthenie of neuropaath en psychasthenie of psychopatisch. In de correspondentie met ouders in het tijdschrift *Moeder* worden deze termen in bijna alle gevallen alleen door Waterink gebruikt. Naast deze twee afwijkingen worden er nog een aantal keer andere afwijkingen door de vraagsteller en / of door Waterink benoemd, zoals moedercomplex en alexie of agrafie.

4.1.1. Verlegen en zenuwachtige kinderen: neurasthenie als diagnose

---

Zenuwachtige en verlegen kinderen komen in alle tijden voor. In de periode waarin de onderzochte jaargangen zijn uitgegeven werden deze kinderen wel als ‘neurasthenie’ bestempeld. Neurasthenie wordt in de onderzochte jaargangen door Waterink in ongeveer 12 % (N=13) van de antwoorden op probleemvragen als mogelijke diagnose genoemd. Naast dit relatief kleine aantal neurasthenie diagnoses, worden er in verschillende vragen symptomen genoemd die gerelateerd zijn aan neurasthenie, zoals nerveus, zenuwachtig, schuw of verlegen. Deze vragen worden ook in deze paragraaf meegenomen.

In het oktober nummer van 1937 is een vraag opgenomen over een meisje die volgens Waterink alle symptomen van een neurasthenie kind vertoont. In deze brief vraagt de moeder raad over een moeilijk op te voeden dochter van tien jaar, die ze op de volgende manier beschrijft: ‘Ze leert graag, is bijna de eerste, of de eerste der klas, is slecht gehumeurd of liever boos, als haar broertje (ze is één van een tweeling) niet oplettend of een beetje speelsch over zijn leeren doet. Begrijpt ze een of ander niet vlug, dan stampet ze van nijd en is haast niet tot bedaren te krijgen; is deze bui over, dan is ze soms zóó uitgelaten, dat we niet weten wat we er mee doen moeten. (..) Ze is nooit gelijk van

humeur. Altijd klagen en steunen. Speelt ze na schooltijd met vriendinnetjes, wat wel eens gebeurt, dan slaapt ze 's avonds niet voor half negen of nog later, al gaat ze altijd om half zeven naar bed, en dan slaapt ze erg onrustig, heeft hoofdpijn en is erg moe' (1937, p.420). Uit het antwoord op deze vraag blijkt dat Waterink van mening is dat klachten als wisselende stemmingen, driftbuien, druk of negatief gedrag en slaapproblemen symptomen van neurasthenie zijn. Naast deze symptomen worden ook specifieke gedragingen als bedplassen, nagelbijten, duimzuigen en bonken met het hoofd genoemd in vragen waarop Waterink als diagnose stelt dat het kind mogelijk neurastheen is. Ook problemen op school, gemakzucht, ongehoorzaamheid en angst kunnen volgens Waterink wijzen op neurasthenie. Wel valt op dat Waterink niet in alle gevallen waarin bovenstaande symptomen beschreven worden de diagnose neurasthenie stelt.

In de meeste gevallen waarin bovenstaande symptomen worden beschreven antwoordt Waterink dat het kind 'mogelijk neurastheen' is, maar doet hij hier dus geen stellige uitspraak over. Hieruit blijkt zijn voorzichtigheid met het stellen van een rigide diagnose. In één brief wordt neurasthenie als mogelijke reden genoemd voor het probleem (1961, p.135). Hierop antwoordt Waterink dat het een oorzaak kan zijn, maar dat het waarschijnlijk niet de kern van het probleem is. Alleen in het voorbeeld aan het begin van deze paragraaf en bij vragen over drie andere kinderen van vijf (1937, p.379), zeven (1946, p.262) en elf jaar (1954, p.192) oud wordt zonder twijfel neurasthenie gediagnosticeerd in het antwoord.

De voorzichtigheid van Waterink in het stellen van de diagnose neurasthenie komt ook naar voren in een artikel (1936, p.460) waarnaar Waterink verwijst in zijn antwoord op een brief in het novembernummer van 1937 (p.444). In deze brief stelt een moeder een vraag over haar zoontje van ruim anderhalf jaar dat voor het slapen gaan altijd met zijn hoofd tegen het ledikant bonst. In het artikel waarnaar in het antwoord wordt verwezen, geeft hij aan dat dit gedrag mogelijk kan wijzen op neurasthenie, wat hij definieert als een vorm van 'zenuwzwakte'. Wel benadrukt hij dat dit bonzen bij neurasthene kinderen verschillende vormen kan aannemen en dat het niet eenvoudig te verklaren is waarom deze kinderen dit doen. Dit bonzen kan maanden en soms jaren duren, en wordt normaal gesproken overwonnen als het kind een nieuwe gewoonte krijgt, die zowel minder vervelend als vervelender kan zijn. Maar Waterink maakt in dit artikel vooral duidelijk dat het ook heel goed mogelijk is dat dit bonzen een andere oorzaak heeft en dat hij er op basis van deze brief geen stellige uitspraak hierover kan doen.

Naast de diagnose '(mogelijk) neurastheen' stelt Waterink bij bovengenoemde problemen ook regelmatig de diagnose 'nervus' of 'zenuwachtig' of 'zwakke zenuwen'. In sommige gevallen geeft moeder in het probleem al aan dat het kind nervus is, maar er zijn ook een aantal problemen waarbij Waterink het diagnosticeert als de achterliggende oorzaak. Bijvoorbeeld bij een druk kind wat regelmatig in bed plast (1946, p.223) concludeert Waterink dat dit een normaal verschijnsel is voor drukke kinderen en dat drukke kinderen vaak nervus zijn.

Ook zwakke zenuwen lijken een relatie te hebben met de diagnose nerveus. Deze term wordt twee keer als diagnose gesteld in 1941. In het eerste geval gaat het om een jongetje van negen jaar dat het niet goed doet op school en door moeder getypeerd wordt als een 'slap ventje' (1941, p.222). Waterink diagnosticeert dit kind als 'een wat zenuwzwak en wat extra gevoelig kind' (ibid.). Het andere geval is juist een heel driftig meisje van twee jaar wat verder als een lief en gezond kind wordt getypeerd (1941, p.269). Moeder maakt zich zorgen over de zenuwen van haar kind vanwege de driftbuien. Waterink geeft aan dat er verschillende oorzaken kunnen zijn, maar dat het in deze gevallen vaak gaat om 'licht geschokte' of 'zwakke zenuwen'. Driftbuien zijn in die mate gevaarlijk omdat dit de zenuwen van het kind verder verzwakt.

Uit het bovenstaande blijkt dat Waterink voorzichtig is in het stellen van de diagnose 'neurasthenie'. Hij geeft regelmatig aan dat er ook voor problemen met redelijk eenduidige symptomen toch verschillende diagnoses mogelijk zijn. In deze diagnoses gaat Waterink verder niet in op de echt oorzaak van het probleem. Daarom kan gezegd worden dat de kind gerelateerde symptomen beschreven worden, maar er wordt in de antwoorden geen uitspraak gedaan over de oorzaak van het probleem wat betreft nature en nurture. Naast neurasthenie wordt bij 'neurasthene verschijnselen' ook regelmatig de diagnose 'nerveus' of 'zwakke zenuwen' gesteld. Deze symptomen vertonen ook enige overlap met de afwijking 'psychasthenie' die in de volgende paragraaf beschreven wordt.

4.1.2. Psychasthene kinderen: angst en bezorgdheid

Na neurasthenie komt ook psychasthene een aantal keer naar voren in de onderzochte jaargangen. In totaal wordt dit vijf keer als diagnose gesteld of geopperd. In alle gevallen gaat het over een kind met een specifieke angst of dat over het algemeen niet durft.

Een brief in het oktobernummer van 1937 wordt door Waterink volledig afgedrukt omdat de moeder 'zoo zuiver het geval van beschrijft van psychastheen kind' (1937, p.386). De brief gaat over een meisje van zeven jaar waarover de moeder schrijft dat het zich altijd ergens bezorgd over maakt, veel dingen niet durft en niet voor zichzelf op komt. Uit deze vraag en het antwoord van Waterink blijkt dat volgens hem psychasthenie vooral inhoudt dat het kind erg gevoelig en angstig is en zich snel zorgen maakt. In zijn antwoord op deze vraag geeft Waterink ook aan dat er meestal wel sprake is van een erfelijke aanleg, al hoeft dat niet direct zichtbaar te zijn in de ouders, maar kan het ook een grootouder of een tante zijn die een specifieke angst had. Verder verwijst Waterink onder andere naar een artikel in het augustus nummer met de titel 'Het raadselachtige kind'.

In dit artikel legt Waterink uit dat psychasthenie letterlijk vertaalt 'ziels-zwakte' betekent, wat hij definieert als 'een overgevoeligheid voor prikkels van buiten en een neiging om bepaalde psychische beelden in alle indrukken van buiten te verwerken' (1937, p.285). Het belangrijkste kenmerk van deze ziekte is een algemeen angstgevoel. Het kind is van binnen angstig en projecteert

deze angst op een specifiek onderwerp. Als de angst voor dit specifieke onderwerp overwonnen zou worden is het goed mogelijk dat het kind zijn angst vervolgens ergens anders op richt.

Deze angst kan zich op uiteenlopende aspecten van het leven richten zoals angst om te gaan slapen (1937, p.309), angstig op school (1937, p.231), angst bij specifieke geluiden zoals een stofzuiger (1937, p.190) en dwang neurotische handelingen (1961, p.490). Ook koppigheid bij kinderen hangt volgens Waterink vaak samen met angst (1937, p.285). Dat koppigheid niet altijd direct wijst op psychasthenie bewijst een antwoord op een brief in het novembernummer van 1937 (p.420). In deze brief wordt een extreem koppig meisje van twee en half jaar beschreven, die na 46 uur honger lijden nog steeds weigert haar handen samen te doen tijdens het bidden. Waterink denkt hierbij in de eerste instantie wel aan een kind met 'psychasthene trekken', maar geeft aan dat hij geen goede diagnose kan stellen. Het kind kan volgens hem ook neurastheen of neuropaath zijn, maar ook sluit hij niet uit dat het kind gewoon ondeugend is en een 'pak-voor-de-broek' nodig heeft.

Dat angstklachten niet automatisch psychasthenie betekenen blijkt wel uit een tweetal brieven waarin moeders beschrijven dat hun peuter angstig is als hij naar bed moet. Waterink geeft in zijn antwoord op deze brief, verschillende voorbeelden van kinderen die grote angst vertoonden bij het naar bed gaan en waar ouders er uiteindelijk achter kwamen dat er iets heel tastbaars was wat het kind angst aanjoeg. Zo noemt hij het voorbeeld van een buurjongen die door het dakraam enge gezichten trok, of een rooster in het dak wat het licht van de straatlantaarn doorliet en deed flikkeren (1960, p.272).

Deze nuchterheid komt ook naar voren in antwoord op een vraag of het niet onhygiënisch is als kinderen tijdens het spelen met knikkers in de modder grabbelen (1937, p.109). Hierop oppert Waterink dat moeder mogelijk 'een tikje psychastheen' is en dat ze zich volstrekt geen zorgen hoeft te maken. Verder voegt hij er aan toe 'Ik hoop, dat onze moeders meer bang zijn voor de besmetting met zedelijk vuil dan voor vuile moddervingers' (ibid.).

Hieruit blijkt dat ook psychasthenie niet een diagnose is waar Waterink kwistig mee omgaat. Waterink laat duidelijk blijken dat ouders niet direct achter alles een afwijking moeten zoeken maar ook rekening te houden met andere (praktische) oorzaken. Wel is duidelijk dat deze predispositie vooral te maken heeft met overgevoeligheid wat zich uit in angstklachten die zich op verschillende objecten kunnen richten en mogelijk te maken heeft met een erfelijke aanleg. Dit wijst op een nature oorzaak van deze predispositie, maar uit zijn adviezen blijkt de omgeving wel degelijk invloed heeft. In de volgende paragraaf worden een aantal andere afwijkingen en psychische problemen geanalyseerd die naast neurasthenie en psychasthenie in een aantal vragen worden genoemd.

4.1.3. Overige (psychologische) predisposities

Andere 'afwijkingen' waarover Waterink om raad gevraagd wordt, zijn alexie of agraphie, stotteren, kinderen met een moedercomplex en mongolie. Daarnaast wordt er door de vraagsteller of door Waterink soms gesuggereerd dat bepaald gedrag psychologische schade kan toebrengen of een diepere

psychologische oorzaak heeft. Als laatste zijn er ook problemen waarvan ouders suggereren dat die van psychische aard zijn, maar waarbij Waterink nuchter opmerkt dat er ook een lichamelijke oorzaak kan zijn.

Alexie komt naar voren in een antwoord op een brief in de jaargang van 1941 (p. 222). Hierin schrijft een moeder over haar zoon van 20 jaar die geboren is met een gespleten gehemelte en daarnaast schrijft en leesproblemen heeft. In zijn antwoord op deze vraag stelt Waterink dat bij kinderen met een open gehemelte soms typische afwijkingen kunnen voorkomen die zich bijvoorbeeld kunnen uiten in een vorm van alexie (niet goed kunnen lezen) en agraphie (niet goed kunnen schrijven), maar hij gaat hier verder niet op in. In het maart nummer van 1954 wordt er in een brief expliciet gevraagd of Waterink eens aandacht wil schenken aan het thema 'het alectische kind' (1954, p.137). Volgens de briefschrijfster is daar weinig over bekend, maar is het probleem wel aanwezig. Waterink schrijft hierop dat hij het wil overwegen, maar nog aarzelt of moeders hierin wel belang zullen stellen. In een later nummer van datzelfde jaar wordt vervolgens een vraag opgenomen waarin een moeder schrijft dat haar kind ook na veel oefenen nog steeds moeite heeft met lezen en rekenen, hij draait namelijk letters en cijfers om. In zijn antwoord geeft Waterink aan dat het kind mogelijk alectisch is wat hij uitlegt als: 'd.w.z. het kind mist iets van de normale aanleg om letter- en woord- en getalvormen te onthouden of te herkennen' (1954, p.307). Verder doet hij vrij luchtig over dit geval en geeft aan dat het niet heel erg is en dat het met goed oefenen na één of twee jaar wel opgelost is.

Een ander taal gerelateerde afwijking is stotteren, wat volgens Waterink voortkomt uit 'angst om te spreken' (1946, p.21 & 223; 1961, p.136). Dit kan verschillende oorzaken hebben, maar het hangt volgens hem wel altijd samen met het type kind (1946, p.223), of zoals hij in de jaargang van 1961 stelt: 'het wijst op een totale innerlijke instelling van de persoon' (1961, p.136). Uit een aantal brieven blijkt dat het ook kan optreden als een linkshandig kind gedwongen wordt rechts te schrijven. Stotteren als reactie hierop bewijst volgens Waterink dat er daardoor in het psychische leven van het kind iets stuk wordt gemaakt door deze dwang (1946, p.55).

Een ander probleem van meer psychologische aard is een kind met een sterke moederbinding. Deze diagnose stelt Waterink bijvoorbeeld bij een meisje van vier jaar dat veel aandacht vraagt van moeder, 's nachts veel huilt, dingen niet meer durft en soms terugvalt in de 'baby rol' (1961, p.135). Waterink stelt dat het kind te hard wordt aangepakt en dat ze door haar gedrag contact zoekt met moeder. Het nachtelijk huilen verklaart Waterink uit het feit dat het kind 'diep innerlijk verdrietig' (ibid.) is. Ook bij een zindelijkheidsprobleem stelt Waterink dat, al wordt dit vooral veroorzaakt door een nerveuze toestand van het kind, er ook een diepere psychologische oorzaak kan zijn (1946, p.429).

Een afwijking waarvan Waterink aangeeft dat de oorzaak nog niet bekend is, maar waarvan zeker is dat het niet te genezen is, is mongolie. Bij drie brieven oppert hij de mogelijkheid van deze afwijking. Hij beschrijft de afwijking als niet erfelijk, maar geeft aan dat de uiteindelijke oorzaak niet bekend is. Als omschrijving van de afwijkingen schrijft hij: 't Zijn in den regel lieve, goedige kinderen, die echter zeer vatbaar zijn voor infectie en meestal geen hoogen, zelfs zelden den

middelbaren leeftijd bereiken' (1946, p.348). Ook geeft hij aan dat deze kinderen vaak gedrag van anderen copieren en dat de afwijking goed zichtbaar is (1941, p.384; 1954, p.458). Omdat deze afwijking niet te verhelpen is stelt Waterink dat ouders er maar het beste van moeten proberen te maken. Wel kunnen deze kinderen dingen leren en 'enige strengheid, mits in liefde, kan geen kwaad' (1954, p.458).

In sommige gevallen beschrijven ouders gedrag wat meer van psychische aard lijkt, maar stelt Waterink dat een lichamelijke oorzaak goed mogelijk is. Dit is bijvoorbeeld het geval bij een meisje van twee jaar waarvan ouders klachten beschrijven die op masturbatie lijken, maar Waterink suggereert heel praktisch dat ze ook last kan hebben van een ontsteking of maden (1954, p.137). Ook bij een probleem met een gillend kind waarvan ouders niet meer weten wat ze ermee aan moeten, adviseert Waterink om er eens een kinderarts naar te laten kijken of dit kind wel gezond is (1954, p.518). Bij een jongen die een obsessie voor eten heeft en daarom zelfs steelt (1941, p.429) oppert Waterink dat het kind misschien een lintworm heeft.

Samenvattend kan worden gezegd dat er in een aantal gevallen afwijkingen door Waterink worden geconstateerd die in de nature van het kind liggen, zoals alexie of agrafie en monoglie. Problemen als stotteren en een sterke moederbinding worden beiden wel gekoppeld aan een innerlijke instelling of gevoel van het kind en maar hierin speelt de omgeving vaak ook een rol. Naast deze 'serieuze' problemen, zijn er ook problemen waar moeders mee komen, die Waterink niet serieus lijkt te nemen zoals vermeende psychische problemen, die volgens Waterink mogelijk een lichamelijke oorzaak hebben. In de volgende paragraaf wordt een 'probleem' geanalyseerd wat Waterink juist wel heel serieus neemt, namelijk linkshandige kinderen. Omdat hierover een aantal keer uitvoerig wordt geschreven in de onderzochte jaargangen wordt dit onderwerp in een aparte paragraaf beschreven.

4.1.4. Het linkshandige kind

In bijna alle onderzochte jaargangen komen vragen voor over linkshandige kinderen. Waterink antwoordt op al deze vragen met stelligheid dat men deze kinderen niet mag dwingen rechts te schrijven omdat dit schadelijke gevolgen kan hebben voor het kind.

In een vraag uit de jaargang van 1937 (p. 341) verwijst Waterink naar een artikel van maart 1935 (pp.84, 85) waar hij een verhandeling schrijft over het fenomeen linkshandigheid. In dit artikel legt hij uit dat linkshandigheid geen kwestie is van gewenning, zoals veel moeders bleken te denken, maar van aanleg. Kort beschrijft hij dat het voorkomt uit de situatie in de hersenen: 'd.w.z. een bepaalde verhouding van twee hersenhelften ten opzichte van elkander en ten opzichte van de gebieden die zij in motorischen zin beheerschen' (1935, p.84). Ook geeft hij aan dat men zelfs aan de bouw van de schedel te zien is of iemand links is. In een antwoord op een brief uit 1946 legt hij uit dat het schrijven een uitdrukking is van hoe de mens is: 'Juist de zoo gecompliceerde schrijfhandeling is een van de uitdrukkingmiddelen van den mensch. Maar elke uitdrukking en elke specifieke wijze,

waarop hij middelen voor deze uitdrukking gebruikt, is een weergave van zijn psychisch-zijn, van zijn aard, zijn karakter' (1946, p.55).

Hiermee bewijst Waterink dat linkshandigheid aangeboren is en het daarom schadelijk is deze kinderen te dwingen tot rechts schrijven. Tot 18 maanden kan men het kind laten proberen met rechts te werken, maar daarna moet men daarmee ophouden. Het zal ook niet lukken om een kind met een linkshandige aanleg vóór het zesde jaar rechts te laten schrijven. Toch stelt hij in het artikel van 1935 (pp.84, 85) dat een kind met een voorkeur voor linkshandigheid op latere leeftijd vanzelf wel rechts gaat schrijven, wat hij als argument gebruikt om de kinderen gewoon hun gang te laten gaan. Ook in de jaargang van 1946 beweert hij dat linkshandige kinderen vanaf hun tiende jaar soms rechts gaan schrijven, maar hierbij vermeldt hij dat dit bij hardnekkige gevallen niet altijd gebeurt (1946, p.83).

Linkshandige kinderen dwingen rechts te schrijven kan negatieve gevolgen hebben voor het kind. Het kan invloed hebben op de schoolresultaten omdat het verplicht rechts schrijven het kind belemmert en nerveus maakt (1961, p.426). Daarnaast gebeurt het volgens Waterink ook vaak dat kinderen gaan stotteren (1946, p.55), zoals beschreven in de vorige paragraaf. Ook kunnen er zelfs 'ernstige stoornissen in het zenuwleven' ontstaan doordat het kind bij het naar school gaan ineens gedwongen wordt om rechts te schrijven (1941, p.147). En als een kind door dwang uiteindelijk toch leert om rechts te schrijven betekent dit dat het kind zich niet volledig kan ontwikkelen omdat een deel van het centrale zenuwstelsel dan onge oefend blijft (1946, p.82).

Hieruit blijkt dat de schade die ouders, en vooral onderwijzers, een linkshandig kind toebrengen door het te dwingen rechts te schrijven, groter is dan blijktbaar in het algemeen gedacht werd. Volgens Waterink is linkshandigheid aangeboren en dus een sterke invloed van nature op het kind. Wel lijkt zijn mening over de hardnekkigheid van het probleem in de loop van de jaren te veranderen. Meende hij in 1935 dat het kind op oudere leeftijd vanzelf wel rechtshandig wordt, in 1946 stelt hij dat dit niet altijd het geval zal zijn. In ieder geval legt hij in alle jaargangen er sterk de nadruk op dat het 'probleem' in het kind zelf zit. Als de omgeving daar niet voldoende rekening mee houdt kan dat grote schade toebrengen aan het kind. In de volgende paragraaf zijn de vragen geanalyseerd waarin Waterink aangeeft in zijn antwoord dat de oorzaak en van het probleem ook (deels) in de omgeving ligt.

4.2. Ouders en omgeving als oorzaak van het probleem

In de vorige paragraaf zijn de problemen geanalyseerd die in het kind zelf zichtbaar zijn. Hieruit blijkt dat volgens Waterink de omgeving wel een grote rol kan spelen in de oplossing van deze problemen en waarschijnlijk daardoor ook vaak in de oorzaak. In deze paragraaf wordt een analyse weergegeven van de vragen waarin de omgeving duidelijk als oorzaak van het probleem worden aangewezen.

Ouders krijgen niet heel vaak de schuld van de problemen van hun kinderen. In ongeveer 18% (N=19) van de antwoorden worden ouders genoemd als mogelijke (mede) veroorzakers van het probleem en bij 13% (N=13) van de probleemvragen worden omstandigheden in de omgeving

genoemd. In twaalf gevallen (14%) wordt de ‘schuld’ volledig bij ouders gelegd. Deze percentages geven het gemiddelde weer van alle jaargangen. De verschillen tussen de jaargangen worden beschreven in paragraaf 4.6.

Ouders kunnen op verschillende manieren de oorzaak zijn van het probleem met het kind of eraan bijdragen. Ouders kunnen het probleem ‘maken’; waarmee bedoeld wordt dat ouders iets als een probleem benoemen wat dit volgens Waterink niet is. Maar er worden ook problemen besproken die volgens Waterink juist door het gedrag of de houding van de ouders veroorzaakt of versterkt worden.

4.2.1. Ouder ‘maken’ het probleem

Problemen waarop Waterink antwoordt dat het in werkelijkheid niet echt een probleem is, komen voor bij vragen waarin ouders zelf (naar Waterinks mening) de situatie te ernstig beoordelen en daarvoor ‘grote’ woorden gebruiken, maar ook bij vragen over gevaren voor de karaktervorming van het kind en bij religie gerelateerde vragen. In alle gevallen geeft Waterink bij deze vragen in zijn antwoord aan dat de moeder het veel nuchterder moet bekijken.

Voorbeelden van vragen waarin moeders de problematiek te ernstig opnemen zijn onder andere beschreven aan het eind van paragraaf 4.1.3. Hierin suggereert Waterink dat een probleem ook een lichamelijke oorzaak kan hebben in plaats van een psychische. Een ander voorbeeld is een jongetje van zes jaar dat ’s avonds niet wil eten en waarvan moeder schrijft: ‘maar hij schijnt door onzichtbare elementen afgeleid te worden. Hij is erg “philosophisch” aangelegd (1937, p.150). Hierop antwoordt Waterink dat deze beschrijving van moeder vooral haar eigen beleving is en dat de moeder de zaak veel nuchterder moet bekijken.

In een drietal brieven vragen ouders zich af of een specifiek spel situatie, zoals oorlogsspeelgoed, Sinterklaas viering of een bouw obsessie, geen ‘schade aan de kinderziel’ kan brengen. Hierop legt Waterink uit dat men rekening moet houden met de aard van het kind en niet te ‘onkinderlijk’ moet denken (1937, p.444; 1954, p.34; 1954, p.136). Bij het probleem van het kind wat een obsessie voor bouwen lijkt te hebben stelt moeder dat zij het gevaarlijk vindt voor de vorming van het karakter omdat het kind toch moet leren zich iets te onzeggen (1954, p.136). Waterink antwoordt hierop dat ‘het zich iets leren onzeggen’ later wel komt wanneer er driften in het spel komen. Hij verwijst daarbij naar zijn boek *De psychologie van het kind op de lagere school* waarin hij uitlegt dat ‘speldrift’ iets anders is dan ‘driften’ die een gevaar voor de karaktervorming kunnen zijn. Een kind iets onzeggen is alleen noodzakelijk als het zonde is of als het schade toebrengt aan anderen.

Een ander voorbeeld van een zeer geruststellende reactie van Waterink wordt gegeven in een antwoord op een vraag naar de waarheid van bijgelovige verhalen zoals een ‘helm’ tijdens de geboorte en de link met ‘heksen, tsjoenen en duivelbanners’. Waterink legt hierop uit dat dit en soortgelijke bijgelovigheden geen waarheid zijn en sluit zijn antwoord af met de opmerking: ‘Al deze fraaiheden zijn natuurlijk dwaasheden, en moeders van kinderen, op vrijdag geboren, benevens moeders van

roodharige schatten, mitsgaders dezulke van dubbelkruinige babies kunnen rustig genieten van het Augustuszonnetje, dat ik haar van harte toewensch' (1937, p.309).

Ook op religieus gerelateerde vragen antwoord Waterink soms met een grote nuchterheid. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de reactie van Waterink op een vraag over het gevaar van het niet dragen van kousen door meisjes. Hierop stelt Waterink in de eerste plaats dat het niet alleen om deze uiterlijkheden gaat, al geeft hij toe dat het niet onbelangrijk is, maar dat de zonde uiteindelijk in het hart van de mensen zit. Naast deze opmerking over de kwestie, nuanceert hij het probleem met de volgende nuchtere persoonlijke toevoeging: 'Laten wij nuchter de dingen bekijken. Er zijn bij die meisjesbenen naar ik meen maar zeer weinige, die aanleiding zullen geven in de richting van het gevaar, dat deze moeder ziet. Eerlijk gezegd: Ik heb de indruk van geen enkel. Die bloote meisjesbenen zien er al spoedig niet zoo verschrikkelijk appetijtelijk uit. Op mijn spreekuur komen nogal eens jongedames. Ik heb juist dezen zomer nog gedacht, toen ik weer eens een paar meisjes met bloote beenen achter elkaar op mijn spreekuur gehad had: ik had nooit kunnen vermoeden, dat onder al die mooie kousen zooveel leelijke beenen zitten. Dat is de nuchtere werkelijkheid' (1941, p.389).

Bovenstaande voorbeelden zijn vrij uitvoerig overgenomen omdat ze een duidelijk beeld geven van de soms geruststellende schrijfstijl van Waterink. Veelal is deze reactie gebaseerd op een logische redenering van Waterink waarin zijn kind en mensbeeld duidelijk naar voren komen, zoals in zijn reactie op de vragen over spel van kinderen en over zedelijkheid. Ook blijkt dat hij het gebruik van grote woorden van moeders, zoals een 'filosofische aanleg' niet zonder meer overneemt, maar daarin een reden zoekt om het probleem bij de moeder zelf te zoeken. In de volgende paragraaf zijn deze problemen, waarvan volgens Waterink de ouders de veroorzakers of versterkers zijn, verder geanalyseerd.

4.2.2. Gedrag van ouders als oorzaak of versterkers van problemen

Problemen die volgens Waterink ontstaan zijn door een verkeerde aanpak van de ouders variëren van een langdurig verkeerde aanpak tot een eenmalige fout van ouders die grote gevolgen heeft voor het kind.

In de meeste gevallen waarin een verkeerde aanpak van ouders beschreven wordt, gaat het om een langdurige verkeerde aanpak. Een voorbeeld hiervan is te vinden in twee gevallen in de jaargang van 1937 (p. 309 & 420) waarin kinderen van vier jaar beschreven worden zeuren bij het aankleden of bij een specifiek kledingstuk (bijv. een regenjasje). Ouders geven in de brief aan dat zij het kind tijdlang gedwongen hebben de kleding toch te dragen en dit is volgens Waterink verkeerd en zou 'buitengewoon grote schade kunnen doen' (1937, p.309). Ouders kunnen beter het kind aanmoedigen om het onaangename gevoel te helpen verdragen. Een ander voorbeeld gaat over een jongetje van vier jaar dat 's nachts nog niet helemaal zindelijk is en waar ouders het kind voor gestraft hebben. Hierbij stelt Waterink dat dit tekort van ouders grote gevolgen kan hebben: 'Want het kan nu jaren duren, vóór het kind over de moeilijkheden heen is' (1941, p. 430). Ook gewenning en een slappe aanpak van

ouders bij een enig kind van bijna twee jaar dat als gevolg van de oorlog bij de ouders in bed slaapt en daar niet meer uit wil, is een voorbeeld van een langdurig verkeerde aanpak van de ouders. Waterink geeft hier aan dat ouders het kind harder aan moeten pakken, vooral bij een probleem waarin sprake is van gewenning (1946, p.146). In één geval diagnosticeert Waterink de gehele opvoeding als mogelijke oorzaak voor het gedrag van een heerszuchtig kind en agressief jongentje van drie jaar wat niet luistert en andere kinderen plaagt (1954, p.568). Ouders hebben niet voldoende bijgestuurd en hierdoor heeft hij gedrag ontwikkeld wat volgens Waterink nu te laat is om te veranderen. Waterink concludeert: ‘Men zal nu rustig de ontwikkeling der dingen moeten afwachten tot het kind wat meer zelf-critiek krijgt’ (ibid.).

Grote gevolgen voor het kind kunnen ook al ontstaan na een eenmalige verkeerde aanpak van ouders. Een voorbeeld hiervan is een meisje van drie jaar dat één keer heel angstig is geweest omdat ouders niet snel genoeg reageerden toen het ’s nachts angstig wakker werd. Hierbij concludeert Waterink dat het wel kan gebeuren dit kind hare hele leven de gevolgen van deze angstige nacht nooit meer helemaal te boven zal komen (1941, p.148).

Een minder ernstig probleem waarin de vader door Waterink als oorzaak wordt aangewezen zijn kinderen die niet alles willen eten. Volgens Waterink komt dit omdat de vader beweert dat hij niet alles mag eten vanwege slechte ingewanden. Waterink noemt de man zonder omhalen verwend: ‘Ik heb de neiging om te zeggen tegen Uw man, (...) “Toe mijnheer, word nu eindelijk eens een vent en houd nu eens op met dat spelletje te spelen van dat verwende jochie” (1961, p.489). Wel stelt hij de moeder gerust met de voorspelling dat het met de kinderen wel goed zal komen als ze ouder worden.

Problemen kunnen ook worden ontwikkeld door de reactie van ouders op het kind, zoals op het gillen van het kind (1941, p.148) of op rare woorden die het kind zegt (1937, p.109). Onbewust wordt hierdoor het gedrag van het kind versterkt omdat het daarmee aandacht krijgt van de ouder. Dit kan ook een reden zijn als kinderen niet willen eten of onzindelijk zijn (bijvoorbeeld in 1941, p.189 & p.342). Op religieus terrein moeten ouders volgens Waterink beseffen dat hun reactie op het kind van invloed is, zij kunnen namelijk ‘farizeertjes kweken’, namelijk ‘een kind dat telkens weer en houding van speciale vroomheid aanneemt met een onoprecht hart’ (1941, p.28). Dit wordt veroorzaakt doordat ouders bijvoorbeeld iets in het kind als een bewijs van bijzondere vroomheid zien (ibid.) of als ouders het kind leren om andere kinderen te vernemen terwijl het kind de reden niet volledig begrijpt (1946, p.146).

Ten slotte maakt Waterink in sommige gevallen expliciet duidelijk dat het probleem een combinatie is van een probleem in het kind en het gedrag van de ouders. Op een brief in de jaargang van 1946 diagnosticeert Waterink bijvoorbeeld dat het hier mogelijk om een neurastheen kind gaat en misschien een veeleisende moeder. Dit laatste versterkt het probleem van het kind (1946, p.428). Ook bij een jongen van vijftien jaar met weinig vrienden is er volgens Waterink sprake van negatieve aspecten in de jongen zelf: ‘Aardige jongens, die prettig zijn in den omgang, niet vervelend, niet zeurig, geen achterbaksche streken hebben, een behoorlijk verstand bezitten en bovendien uit een

behoorlijk milieu komen, krijgen altijd vrienden' (1946, p.390) en daarnaast te strenge regels van moeder waardoor de jongen minder gelegenheid heeft om vrienden te maken.

In bovenstaande gevallen lijkt het probleem opgelost te kunnen worden. Dit is minder het geval bij een vraag over een jongen van veertien jaar die volgens Waterink 'astheen', nerveus, gespannen en overgevoelig is. Ouders hebben het kind verweten dat het lui is en dat geeft hem een angst en spanning die verlamrend werkt. Dit heeft grote gevolgen, zoals Waterink concludeert: 'En nu moet men niet denken, dat als men hem nu maar wat anders aanpakt, dat het dan in veertien dagen beter is. Als grote mensen het jarenlang verknoeid hebben, dan komt het niet maar "zo weer" in orde. Op school komt het waarschijnlijk helemaal niet meer in orde, daarvoor is de jongen al te oud' (1961, p.425). Hieruit blijkt dat de leeftijd van het kind van invloed is op het vermogen om te veranderen.

Uit het bovenstaande blijkt dat Waterink in verschillende gevallen de ouders een grote rol toekent in de opvoeding van de kinderen. Ouders kunnen door hun gedrag problemen bij hun kinderen ontwikkelen, hetzij door een eenmalige of langdurige verkeerde aanpak of door slecht voorbeeld. Het valt op dat Waterink bij deze antwoorden regelmatig aangeeft dat het probleem niet zomaar te verhelpen is, maar dat dit veel tijd kan kosten of zelfs helemaal niet opgelost kan worden. Naast het gedrag van ouders is ook hun houding van belang zoals geanalyseerd wordt in de volgende paragraaf

4.2.3. Problematische houding van de ouders

Problemen kunnen volgens Waterink ook ontstaan of versterkt worden door een (onbewuste) houding van ouders. In een aantal gevallen trekt Waterink zijn conclusie op basis van feitelijke gegevens uit de brief, maar soms baseert hij zijn diagnose meer op een gevoel wat hij door de brief over de ouders krijgt.

Onrust van ouders is volgens Waterink in verschillende gevallen een belangrijke oorzaak van onrust en ongehoorzaamheid van kinderen (1946, p.20; 1954, p.34). Ouders versterken hiermee namelijk de onrust bij het kind door dat zij bijvoorbeeld gespannen en geprikkeld op het kind reageren. Ouders worden geadviseerd zo rustig mogelijk te blijven en in hun gedrag te laten merken dat zij boven het kind staan (1946, p.20).

Dat ouders (onbewust) grote invloed kunnen hebben op hun kind, blijkt ook uit een artikel waarnaar wordt verwezen in een vraag over een dochter die geen kritiek kan verdragen (1961, p.6). Het artikel draagt de titel 'Een gevaarlijke ziekte' en gaat over de invloed van psychische kwalen van moeder op het kind (1960, pp.341, 342). Hierin schrijft Waterink dat het een van de ergste fouten van een moeder is als zij geen kritiek kan verdragen. Hierdoor wordt het gezinsleven en de opvoeding van de kinderen ernstig bedreigd. De reden hiervan is dat hierdoor in de opvoeding drie noodzakelijke zaken gemist worden. De eerste is 'de vrijheid om zich zelf te zijn'. Kinderen durven zich namelijk niet meer spontaan te uiten omdat er bij kritiek altijd een negatieve sfeer ontstaat vanwege de gekwetstheid van moeder. Kinderen krijgen hierdoor het gevoel in een 'keurslijf' te zitten. Het tweede

element is ‘dat kinderen dreigen onoprecht te worden’. En als derde gevaar stelt Waterink dat kinderen heel gemakkelijk ‘dat infantiele trekje van moeder (vader) overnemen’ (1960, p.342).

Een geval waarbij een innerlijke houding van ouders een mogelijke reden voor het probleem kan zijn, gaat over een en jongentje van acht jaar die een obsessie voor eten lijkt te hebben, waardoor hij steelt (1941, p.429). Naast een geringe weerstand tegen prikkels bij het kind kan ook de houding van de ouders volgens Waterink een oorzaak van het probleem zijn: ‘Er kan ook onbewust bij de ouders een innerlijke scherpte zijn tegen andere mensen en tegen het leven, waardoor het kind, zonder dat de ouders het zelf begrijpen, wordt beïnvloed. In ieder geval ligt er bij dit kind een onbewuste breuk met de ouders’ (ibid.) Naast een onderzoek door de huisarts om een lichamelijk probleem zoals een lintworm, uit te sluiten, adviseert hij de ouders in ieder geval niet verdrietig te wezen: ‘verdrietigheid is in den regel een weinig goed opvoedingsmiddel’ (ibid.) en stelt hij dat er waarschijnlijk een vrij uitvoerige therapie nodig is.

Samenvattend blijkt dat volgens Waterink de (onbewuste) houding van ouders ook grote invloed kan hebben op het kind. Hetzij dat ouders hierdoor een verkeerd voorbeeld geven of dat zij in hun onderbewuste een gevoel voeden waardoor het kind schade lijdt. Deze rol die ouders spelen in het leven van hun kinderen verklaart ook een groot deel van de adviezen die Waterink geeft. In de volgende paragraaf worden de adviezen geanalyseerd waarin ouders (een deel van) de oplossing van het probleem kunnen zijn.

4.3. Ouders als oplossing van het probleem

In een groot deel van de onderzochte probleemvragen geeft Waterink in zijn antwoord een advies waarin ouders iets moeten doen. Dit bevat een actieve (45%) of passieve (34%) actie of een combinatie van beide (15%). Over het algemeen wordt er vaker een actieve verandering (subparagraaf 2) van ouders gevraagd dan een passieve (subparagraaf 1), maar dit is niet voor alle jaargangen en leeftijden hetzelfde. In veel gevallen adviseert Waterink een combinatie van beide adviezen. Als laatste blijkt uit een aantal antwoorden dat Waterink ook van mening is dat ouders een actieve rol moeten spelen in de seksuele voorlichting (subparagraaf 3).

4.3.1. Opvoeden door niets doen: Passieve verandering van ouders

In een hoofdartikel ‘Het raadselachtige kind’ van het tijdschrift *Moeder* (1937, pp. 284, 285) stipt Waterink deze manier van opvoeden kort aan als hij het artikel besluit met de opmerking dat hij nog wel eens een artikel wil wijden aan het thema ‘Opvoeden door niets doen’. Ook in zijn antwoorden op de vragen in de vragenrubriek adviseert Waterink regelmatig een passieve houding van ouders als oplossing van het probleem.

Dit is voornamelijk het geval bij problemen die in de psyche van het kind liggen, Aspecten als ‘kalm houden’, ‘negeren’, ‘niet dwingen’ of alleen ‘zachte dwang’ komen regelmatig voor in adviezen voor neurasthene, psychasthene, nerveuze en schuwe of verlegen kinderen. De reden die hiervoor gegeven wordt is om te voorkomen dat de zenuwen van het kind overstuur raken, ook al betekend dit

dat de moeder toegankelijk moet zijn naar haar kind toe. Waterink benadrukt in zijn antwoord dat ouders te allen tijde moeten proberen driftbuien bij het kind te voorkomen omdat die de zenuwen van het kind verder verzwakken (1941, p.269). Daarnaast geeft hij soms ook adviezen om de zenuwen van dit kind te versterken zoals voeding- en activiteiten adviezen als beschreven in paragraaf 4.3.2. Ook worden deze adviezen wel gecombineerd met andere actieve handelingen van de ouders die bedoeld zijn om te veranderen wat zij verkeerd deden, zoals bijv. beneden laten slapen (1937, p.231), niet te lang huiswerk laten maken (1946, p.428), etc.

In een aantal gevallen geeft Waterink aan dat het wel dwingen van deze kinderen negatieve gevolgen kan hebben. Hij waarschuwt bijvoorbeeld bij een psychasthene jongen dat het voor die kinderen verkeerd is om tegen hun angsten te vechten: ‘Voor de toekomst kan het al te veel doorzetten inderdaad minder prettige gevolgen hebben’ (1937, p.309). Ook een kind dwingen om te eten kan volgens Waterink ‘geestelijk letsel’ geven (1946, p.262). Aan de andere kant stelt Waterink bij een vraag over een meisje van zeven jaar wat niets durft en altijd geplaagd wordt wel dat ouders ook wel, door niet te snel in te grijpen, het kind moeten dwingen tot zelfverdediging (1937, p.386).

In paragraaf 4.2.3 wordt beschreven dat de houding van ouders problemen bij kinderen kunnen veroorzaken. Logischerwijs adviseert Waterink in zijn antwoorden daarom regelmatig een verandering van de houding van de ouders. Een voorbeeld hiervan is een meisje van twee jaar wat negatief gedrag vertoont en slecht eet, wat volgens Waterink deels veroorzaakt wordt door onrust en onvermogen van moeder (1954, p.34). Hierop adviseert hij een houdingsverandering bij de ouders waardoor ouders rust uitstralen: ‘De rustige wil van de ouders moet het kind dwingen te gehoorzamen.’(ibid.) Bij een soortgelijk geval wijst Waterink de ouders op hun roeping en stelt hij dat het bewustzijn hiervan en besef van wat het probleem daadwerkelijk is, de ouders zal helpen de goede houding aan te nemen: ‘Weest zoo rustig als ge kunt, zoo beslist als ge kunt en toont dat ge sterker zijt dan de baby. Hebt een beetje besef van uw roeping en veel besef van het feit, dat de oorzaak van de moeilijkheid ligt in gebrek aan innerlijke rust, gebrek aan zelfbeheersching en gebrek aan beheersching van de situatie. Beheerscht gewoon datgene, wat ge beheerschen moet. Dan is het uit met alle narigheden’ (1946, p.21). Uit deze twee voorbeelden blijkt opnieuw dat rust en overwicht van ouders volgens Waterink belangrijke elementen zijn in de opvoeding van kinderen.

Deze houding wordt door Waterink in een aantal gevallen gerelateerd aan religie, als hij vermaant om op God te vertrouwen omdat Hij alles bestuurt. Dit laatste is bijvoorbeeld het geval bij een viertal vragen waarin moeilijkheden geschetst worden die niet direct opgelost lijken te kunnen worden, zoals een kind met een dwarslaesie (1960, p.782), financiële moeilijkheden (1946, p.182; 1961, p.75) of waarbij moeder zich nogal bezorgd maakt (1946, p.262). Bij deze problemen geeft Waterink, naast een aantal praktische adviezen, ook expliciet het advies om de problemen aan God over te geven en rust te vinden in Zijn besturing.

Uit deze paragraaf blijkt dat een passieve houding, waarbij ouders geadviseerd worden vooral rustig te blijven, voornamelijk geadviseerd wordt bij kinderen met problemen op het psychische vlak.

Ouders moeten bijvoorbeeld driftbuien zien te voorkomen en niet dwingen, omdat dit negatieve gevolgen kan hebben voor het kind. Ouders kunnen door een specifieke houding aan te nemen een gunstig klimaat voor het kind creëren. Waterink spreekt hierbij in sommige gevallen ook over onzichtbare elementen in het kind, zoals de zenuwen en geestelijk letsel, maar gaat hier niet uitvoerig op in. Ook blijkt de religieuze overtuiging van Waterink een aantal keer in zijn antwoorden over de rol en houding van ouders. Naast deze passieve acties van ouders wordt er ook vaak een actieve verandering van ouders geadviseerd. Dit wordt geanalyseerd in de volgende paragraaf.

4.3.2. Actieve verandering van ouders

Adviezen voor een actieve verandering van ouders worden in de meeste gevallen gegeven als ouders iets niet goed deden. In sommige gevallen houdt een actieve verandering in dat de ouders zo snel mogelijk actie moeten ondernemen. Specifieke actieve adviezen zijn voedingsadviezen en adviezen voor speciale materialen of activiteiten.

Directe actie

Problemen waarbij een directe actie van ouders wordt gevraagd hebben veelal te maken met een negatieve ervaring die het kind heeft gehad en die de ouders niet onderkennen, of een probleem waarvan de oorzaak niet duidelijk is.

De diagnose van een mogelijke negatieve ervaring komt vooral voor bij kinderen met angstklachten, bijv. bij bepaalde geluiden (1937, p.190), bezoek van een specifieke opa en oma (1961, p.284), alleen naar school fietsen (1961, p.6), of vaak angstig wakker worden (1941, p.148). Ook verlegenheid kan een gevolg van een negatieve gebeurtenis of van de omstandigheden zijn volgens Waterink, bijv. een kind dat zijn gebedje niet wil (1937, p.420) of niet durft (1937, p.150 & 477) opzeggen bij het eten. In deze gevallen adviseert Waterink eerst te achterhalen waar het probleem vandaan komt.

Een duidelijk voorbeeld van een probleem waarvan Waterink heel stellig meent dat dit het gevolg is van een negatieve ervaring, gaat over een meisje van negen jaar wat ineens niet meer alleen naar school durft te fietsen (1961, p.6). In zijn antwoord op deze vraag is Waterink heel direct en beschuldigend naar de ouders toe als hij stelt dat hier zeker een ingrijpende gebeurtenis de oorzaak van moet zijn, want een ‘normaal kind (ik praat niet over hysterische en afwijkende kinderen) heeft niet zomaar ineens kunsten’ (ibid.). Hij verwacht dat het kind waarschijnlijk aangerand is. Hij verwijt ouders: ‘hoe is het mogelijk, dat die ouders dit niet onmiddellijk dóór hebben’ (ibid.) en adviseert hen onmiddellijk met het meisje te praten. Hierbij legt hij aan de ouders uit wat de reden is dat het kind het tot nu toe niet durft te vertellen. Als één van de moeilijkheden noemt hij in dit geval dat er ergens een ‘lelijke knik’ zit in de procedure van het onderzoek en opsporing van misdadigers van deze gevallen. Hierbij noemt hij dat meisjes die dit overkomt vaak heel vaak verhoord moeten worden door verschillende instanties waardoor men het kind in een ‘afschuwelijke psychologische situatie’ brengt

(al geeft hij wel aan dat dit gelukkig niet altijd zo gaat). In ieder geval is het duidelijk dat de ouders van dit meisje actief aan de slag moeten met dit probleem.

Directe actie is dus volgens Waterink in het bijzonder nodig als de oorzaak van het probleem niet helder is. In die gevallen moeten ouders eerst zorgen dat zij de oorzaak achterhalen, waarna er verdere actie nodig is. Uit alle genoemde voorbeelden blijkt verder duidelijk dat Waterink sterk voor het kind kiest, ouders moeten zich inzetten eerst het kind te begrijpen om het vervolgens te kunnen helpen. Een ander soort advies voor een actieve aanpak van ouders zijn voeding- en activiteiten. Vanwege het exclusieve karakter van deze adviezen is dit in een aparte paragraaf opgenomen.

Voeding- & activiteiten adviezen

Adviezen voor specifiek voedsel komen in totaal elf probleemvragen voor (8%). Dit advies wordt voornamelijk gegeven bij klachten die gerelateerd zijn aan neurasthenie, zoals gevoelig, zwakke zenuwen, driftig of psychastheen. Opvallend is wel dat hij niet altijd bij deze klachten voedingsvoorschriften geeft.

In drie gevallen van (volgens Waterink) neurasthene kinderen wordt geadviseerd het kind goed te voeden met groente en fruit (1937, p.109), daarnaast ook nootvruchten (1937, p.420). In het derde geval, een neurastheen kind dat ook in haar bed plast, adviseert hij een boterham met zeer zoute boter voor het naar bed gaan en veel in de zandbak spelen (1946, p.183). Bij overige problemen waarin Waterink de diagnose (mogelijk) neurastheen stelt worden er geen voeding, materiaal of activiteiten adviezen gegeven.

Bij bedplassen wordt vaker een boterham met zeer zoute boter geadviseerd zoals bij een jongetje van drie jaar wat als 'druk kind' beschreven wordt (1946, p.223). Hierbij adviseert Waterink in dit geval daarnaast ook 'zeer weinig/geen vlees, veel verse/rauwe groenten, veel fruit, veel roggebrood' als voedingsadvies. Daarnaast kan voor deze kinderen warme kleding om de onderbuik en knieën behulpzaam zijn (1946, p.223). Ook buiten spelen blijkt heilzaam, dit versterkt het kind en geeft de zenuwen meer weerstand (1941, p. 29).

Naast voor bedplassende kinderen blijkt buitenspelen ook goed voor driftige kinderen (1961, p.489). In één antwoord specificeert Waterink het nog gedetailleerder namelijk: 'Verder zorg men, dat indien eenigszins mogelijk dit kind de beschikking heeft over een flinken zandbak in den tuin, waar het bij zonnig weer in een strandpakje kan graven of eventueel ook met water kan morsen naar hartelust' (1941, pp.269, 270). Daarnaast zou het goed zijn als dit kind een rustig speelkameraadje heeft in de vorm van een hond, konijn, cavia of broertje of zusje (dit laatste is het beste volgens Waterink). Ook wordt wel een 'lauw of mogelijk warm bad genoemd als remedie voor het slapen gaan of als het kind in een driftbui blijft steken (1941, p. 269 & 303).

Een duidelijke relatie tussen zwakke zenuwen en een voedingsadvies blijkt uit het antwoord op twee vragen in de jaargang van 1941 over driftige meisjes (p.269 & p.303). Om de zenuwen te versterken adviseert Waterink krachtig voedsel, wat volgens hem bestaat uit veel groente en fruit,

weinig of geen vlees, geen eieren, veel drinken. Bij het ene meisje noemt hij ook nog een glas sterk suikerwater op de nuchtere maag (1941, p.269). In het andere geval voegt hij ‘stroop op brood’ en nootvruchten toe aan het dieet (1941, p.303). Door de jaren heen is er een lichte verschuiving te zien in de voedingsadviezen die wordt beschreven in paragraaf 0.

Naast problemen van psychische aard, worden voedingsadviezen ook gegeven bij vragen over jongetjes waarvan hun geslachtsdeel regelmatig stijf wordt. Dit komt voor in drie vragen in 1941. Overigens komt dit probleem ook alleen in deze jaargang voor. Bij deze problemen kan het helpen om aan een dieet van ‘geen eieren, weinig vlees, veel groenten en fruit en nootvruchten’ te houden. Bij een jongetje van negen jaar (1941, p.222) wordt er ook nog een glas sterk, lauw suikerwater geadviseerd en ontbijt van havermout en veel drinken. Een jongetje van vier jaar dat daarnaast ook aan bedplassen lijdt (1941, p.429) adviseert hij naast een concrete aanpak om het bedplassen te verminderen, ook zoveel mogelijk versterkend voedsel. In dit geval is dat de eerste helft van de dag veel fruit en bij het opstaan een glas sterk suikerwater. Naast deze voedingsvoorschriften adviseert Waterink in één geval een bed van zeegras of alpengras in plaats van een veren bed.

In de latere jaargangen (vanaf 1954) wordt er nog één keer een voedingsadvies gegeven. Dit is bij een probleem over een meisje van negen jaar met angstaanvallen zonder specifieke oorzaak. Waterink stelt in zijn antwoord dat het meisje mogelijk een psychasthene aanleg heeft en last heeft van dwangneurotische handelingen. Hierbij adviseert hij naast het kind zo rustig mogelijk te houden, ook om het zo doelmatig mogelijk te voeden en dan ‘vooral ook lichte voeding’ (1961, p.489) wat hij definieert als veel groente en fruit, behoorlijk veel suiker, weinig of geen eieren, niet te veel vlees en ook niet te vet. Verder voegt hij toe dat, behalve in de zomermaanden men het kind rustig levertraan of Halitran of iets dergelijks kan geven. Hierbij valt op dat wat in voorgaande jaren als versterkend voedsel voor de zenuwen benoemd werd, hier ‘licht voedsel’ wordt genoemd. Ook de toevoeging ‘niet te vet’ komt in oudere jaargangen niet voor.

Uit het bovenstaande blijkt dat een versterkend dieet van vooral veel groente en fruit, geen vlees en eieren en veel suiker heilzaam is om de zenuwen van een kind te versterken en bedplassen te verhelpen. Dit versterkende voedsel wordt in 1961 als licht voedsel getypeerd. Verder worden deze adviezen regelmatig gecombineerd met het advies om het kind veel buiten te laten spelen. De voedingsadviezen worden ook gegeven bij masturbatie klachten bij jongens. Bij oudere jongens met soortgelijke klachten wordt regelmatig advies gegeven over seksuele voorlichting. Deze adviezen zijn geanalyseerd in de volgende paragraaf.

4.3.3. Seksuele voorlichting

In de jaargang van 1937 worden twee vragen behandeld over het geven van seksuele voorlichting (1937, p.150 & p.190). Waterink geeft duidelijk aan dat dit een taak van de ouders is. Voor uitleg over hoe dat concreet gedaan kan worden verwijst hij naar het hoofdartikel van het april en mei nummer van 1937 waarin hij de noodzaak en manier van seksuele voorlichting bespreekt.

Over het algemeen stelt Waterink dat een antwoord als: ‘de kindertjes komen van den Heere’ geen goed antwoord is. Want ook al is dit in zijn algemeenheid waar, volgens Waterink gebruiken ouders dan eigenlijk de naam van God ‘om achter weg te kruipen’. Daarnaast noemt hij het ‘onpedagogisch’ omdat kinderen onoprechtheid voelen in dit antwoord en aangezien leugens zonde zijn is het daarom ‘verwerpelijk voor God’ (1937, p.125). Ook een opmerking als ‘dat begrijpt moeder zelf ook niet’(1937, p.190) en het vertellen van verhaaltjes over de ooievaar, rode kool en kelder van de dokter vallen hieronder (1937, p.125). Met nadruk zegt hij in het artikel wel dat hij zich ook niet kan vinden in de voorlichtingsmanier zoals die in moderne tijdschriften en boeken wordt voorgesteld omdat daarin ‘alle fijnheid en alle teerheid ontbreekt’ (1937, p.125).

Hoe ouders dan wel hun kind moeten voorlichten beschrijft hij in het artikel van het april nummer van 1937. Hiervoor geeft Waterink drie algemene handreikingen die niet alleen voor dit thema gelden, maar de opvoedingsvisie van Waterink voor verschillende aspecten van de opvoeding laten zien. Als eerste geeft hij aan dat de opvoeding altijd moet aansluiten bij het kind. Ouders moeten gebruik maken van de gebeurtenissen die het kind hen biedt. Als tweede is het belangrijk dat de verhoudingen in het gezin goed zijn, zodat de kinderen met hun vragen bij hun ouders durven komen. Hierbij is het goed om te beseffen dat deze vrijmoedigheid niet uit brutaliteit geboren moet zijn maar uit eerbied voor en vertrouwen in de ouders. Als derde noemt hij dat ouders zich moeten bedenken dat hun antwoorden aan de kinderen leiding moeten geven. Verder stelt Waterink dat ouders ook de taak hebben het kind te remmen in zijn vragen als het kind soms meer vraagt dan uitgelegd kan worden.

In het artikel van mei 1937 (pp. 164, 165) gaat Waterink verder in op de vraag ‘hoe’ ouders hun kinderen dan het beste kunnen voorlichten. Volgens hem is er niet ‘één methode’, maar wel noemt hij het gebruik van analogieën als een goede optie. Vertrouwen tussen de ouders en het kind is verder van groot belang om het kind vrijmoedigheid te geven ook later met vragen bij de ouders te komen. Als dit niet gebeurt ligt het gevaar van zelfbevrediging op de loer, wat als zonde wordt gezien. De artikelen serie sluit af met een tweetal opmerkingen waarin het doel van christelijke opvoeding helder wordt verwoordt waarom deze volledig worden overgenomen: ‘In de eerste plaats, de groote beteekenis van de sexueele voorlichting ligt hierin, dat de ouders zoo hun kinderen opvoeden om kuisch en heilig te leven. En wanneer zij hun kind hopen op te voeden in de vreeze des Heeren, dan is het hun roeping alle middelen, die hun ten dienste staan met blijdschap te gebruiken. Ook al vinden de ouders het moeilijk om hun kinderen te leiden naar den eisch van het Woord. En dan, wanneer de jonge menschen neiging hebben to onkuischheid, laten wij hun dan rustig zeggen, dat zij moeten verstaan, dat de vreeze des Heeren hen voor onreinheid kan bewaren. Wanneer zij gelooven, dat zij het eigendom des Heeren zijn, dan moeten zij verstaan, dat onrein spel met het door Christus zoo duur gekochte bezit, voor hen uitgesloten moet zijn. In deze gedachte ligt tenslotte de grootste kracht en de diepste zin, ook van sexueele voorlichting en opvoeding’ (1937, p. 165).

In deze handreikingen die Waterink geeft voor de seksuele voorlichting komt zijn religieuze overtuiging duidelijk naar voren. Zelfbevrediging wordt als zonde gezien en kan een gevolg zijn van

een gebrek aan voorlichting door de ouders. Voor de seksuele voorlichting benadrukt Waterink het belang van specifieke pedagogische uitgangspunten zoals aansluiten bij het kind, een goede verhouding tussen de ouders en hun kind en de taak van de ouders om het kind te sturen. Hieruit blijkt een grote verantwoordelijkheid van ouders in het opvoeden van hun kinderen. Toch kunnen er ook gevallen zijn waarin er deskundige hulp door Waterink noodzakelijk wordt geacht. Deze adviezen worden geanalyseerd in de volgende paragraaf.

4.4. Deskundige hulp

In hoofdstuk 2.1.5 is geconstateerd dat er in de periode waar dit onderzoek over gaat, sprake was van een toenemende professionalisering en medicalisering. Ook Waterink was vanaf 1941 werkzaam met een eigen Paedologisch instituut voor kinderen met moeilijkheden. Uit de analyse van de vragenrubrieken blijkt dat in ruim 20% van de onderzochte vragen deskundige hulp wordt geadviseerd, waarvan 12% interne hulp (namelijk zijn eigen instituut of spreekuur) en 9% externe. Hierin is wel duidelijk verschil te zien tussen de verschillende leeftijdscategorieën (beschreven in paragraaf 4.5.2) en de jaargangen (beschreven in paragraaf 0). In deze paragraaf worden de antwoorden geanalyseerd waarin naar interne of externe deskundigen wordt verwezen.

4.4.1. Interne deskundige hulp

‘Komt U maar eens met Uw kind op het spreekuur, Vossiusstraat 56 Amsterdam, Dinsdag 2 -6 uur’ (1937, p.109)

Bovenstaand advies komt regelmatig voor in de onderzochte jaargangen. In veel gevallen (N=12) wordt de vraag niet opgenomen, maar wordt de brief aangeduid door de initialen van de schrijver en de woonplaats en volgt alleen een verwijzing naar het spreekuur (dit komt in totaal 33 keer voor in de onderzochte jaargangen). Soms wordt het advies voor interne hulp gecombineerd met een actieve of passieve aanpak van ouders of een voedingsadvies en in één geval met een advies dat het kind zelf moet veranderen (1941, p.110).

Op de vragen waarin een probleem wordt beschreven verwijst Waterink vaak door naar interne deskundige hulp als het volgens hem een lastig (1946, p.223), moeilijk (1946, p.224), eigenaardig (1941, p.429), buitengewoon merkwaardig (1937, p.420) of vreemd geval is (1941, p.303). Ook als er meerdere oorzaken mogelijk zijn (1941, p.188 & p.189) of de diagnose moeilijk te stellen is (1937, p.109). In deze gevallen gaat het over kinderen met moeilijk gedrag (1937, p.109 & p.420; 1941, p.303), zindelijkheidsproblemen (1941, p.188 & p.189), eetproblemen (1941, p.188 & p.429; 1946, p.223) en slaapproblemen (1946, p.224). Hierbij lijkt het dus dat hij te weinig informatie uit de brief kan halen om een goede diagnose te stellen en advies te geven. In sommige vragen stelt Waterink wel een mogelijke diagnose, maar verwijst hen ook door naar het spreekuur (1937, p.109; 1941, p.303). Soms geeft hij daarnaast een advies voor een aanpak die ouders eerst kunnen proberen.

In acht gevallen stelt Waterink een duidelijke diagnose en verwijst hij naar het spreekuur. De reden hiervoor is bijvoorbeeld, bij een jongen van 20 jaar die niet goed kan lezen en schrijven, om

verder onderzoek te doen en daarmee te bepalen of er iets aan het probleem te doen is (1941, p.222). Andere redenen om het kind door te verwijzen is voor uitvoeriger advies (1941, p.110) of voor het geval de geadviseerde aanpak niet werkt (1941, 189; 1961, p.489) of niet vanzelf over gaat bij het ouder worden (1946, p.114) of gewoon te complex lijkt voor een advies in de vragenrubriek (1941, p.62; 1946, p.115).

Hieruit blijkt dat een doorverwijzing naar het spreekuur veelal als doel heeft een goede diagnose te kunnen stellen, omdat communicatie per brief beperkt blijkt te zijn. Meestal geeft Waterink niet duidelijk aan wat er op het spreekuur of laboratorium gedaan zal worden maar blijft het bij een enkele verwijzing, al geeft hij soms wel een alternatieve aanpak die ouders eerst zelf kunnen proberen. In een aantal gevallen verwijst hij door naar een externe deskundige zoals beschreven in de volgende paragraaf.

4.4.2. Externe deskundigen

Naast verwijzingen naar deskundige hulp waarin hij zelf een rol speelt, verwijst Waterink ook door naar verschillende deskundigen op lichamelijk of psychisch gebied. Daarnaast wordt in 1946 drie keer doorverwezen naar een dominee (1946, p.114 & 306 & 340 & 428).

Deskundigen op lichamelijk gebied

Een verwijzing naar (huis) arts komt het meest voor, in bijna alle gevallen in combinatie met een ander advies. In één geval wordt er specifiek naar een kinderarts verwezen (1954, p.518) en bij twee vragen adviseert Waterink om het verstand te laten onderzoeken (1941, p.342; 1946, p.223) zonder dat hij de specifieke deskundige noemt die daarvoor benaderd kan worden. Andere deskundigen op lichamelijk gebied die door Waterink worden geadviseerd zijn een spraakleeraar of logopediste bij stotterproblemen (1946, p.21; 1954, p.518) en een oogarts bij een jongetje van twee en half dat soms zijn oogje wegdraait (1946, p.146).

De adviezen voor een huisarts bezoek blijken twee doelen te hebben, namelijk een lichamelijk probleem uitsluiten of een voedingsadvies van Waterink verifiëren met een huisarts. Het uitsluiten van een lichamelijk probleem is bijvoorbeeld het geval bij de problemen beschreven aan het eind van paragraaf 4.1.3 waarbij ouders een ernstiger (psychisch) probleem vermoeden en Waterink aangeeft dat de oorzaak ook lichamelijk kan zijn. In deze gevallen geeft Waterink naast de verwijzing naar een arts ook een alternatief advies, bijvoorbeeld bezoek aan een psychiater, wanneer een lichamelijk probleem uitgesloten is.

Soms wordt een lichamelijk probleem al geopperd in de vraag. Bijvoorbeeld scheefgroei bij een dochter van 15 jaar, die daarnaast nog andere problemen heeft. Hierop reageert Waterink heel fel in zijn antwoord. Nadat hij aangegeven heeft dat hij het een hele moeilijke brief vindt stelt hij: 'En (hoe naar ik het ook vind om het te zeggen) ik weiger ook advies te geven in dit geval, zolang deze moeder mij niet heeft geschreven, dat zij met haar kind bij een arts-specialist geweest is om naar dat scheefgroeien een onderzoek in te stellen. Hier moet onmiddellijk worden ingegrepen. Ik heb stellig de

indruk dat dit kind bezig is lichamelijk en geestelijk scheef te groeien' (1961, p.490, 500). Waterink geeft aan het eind van zijn brief aan dat als de moeder het advies ter harte genomen heeft, ze haar bevindingen maar eens moet schrijven. Helaas is dit de laatste brief die in de vragenrubriek is opgenomen, in de volgende nummers van moeder bestaat de vragenrubriek niet meer.

Naast het uitsluiten van een lichamelijke oorzaak voor het probleem, verwijst Waterink ook door naar een arts bij drie vragen waarin hij een advies geeft over voeding of specifieke activiteiten. In alle drie de vragen gaat het om een nerveus kind. Bij een jongetje van drie en half jaar is het vanwege huiduitslag dat Waterink adviseert bij de dokter na te vragen of de boterham met zeer zoute boter, die Waterink adviseert, geen kwaad kan (1946, p.223). Een ander geval is een jongen van negen jaar waarbij ouders suggereren dat hij mogelijk vanwege zijn lengte nu wel eieren nodig heeft. Waterink stelt dat hij denkt dat het kind niet veel dierlijke eiwitten nodig heeft, maar adviseert dit ook met de dokter te overleggen (1941, p.222). In één geval adviseert Waterink om het advies van een warm bad als het kind niet kan slapen eerst met de huisarts te bespreken (1941, p.303). In dit geval is niet helemaal duidelijk waarom dit nodig is.

Dat Waterink soms doorverwijst naar een expert op lichamelijk gebied is niet verwonderlijk aangezien dit niet zijn werkgebied is. Wat opvalt is dat hij soms bij kinderen met gedragsproblemen ook de mogelijkheid van een lichamelijk probleem oppert en daarom naar een arts doorverwijst. Deze lichamelijke problemen zijn uiteraard de eerste reden om een kind door te verwijzen, als tweede gebruikt hij het soms om een voeding of activiteiten advies te laten verifiëren bij den arts. Hieruit blijkt dat hij het oplossen van een (mogelijk) lichamelijk probleem als voorwaarde ziet voor het oplossen van andere problemen.

Deskundigen op psychisch gebied

Als deskundigen op psychisch gebied die geraadpleegd kunnen worden noemt Waterink een zenuwarts, psychiater of psycholoog en deskundige in het algemeen. Een bezoek aan een zenuwarts wordt drie keer geadviseerd, alleen in de jaren 1941 en 1946. Twee keer komt het advies voor in vragen die kort worden genoemd (1946, p.55; 1946, p.348).

Het is niet helemaal duidelijk wat het verschil is tussen een zenuwarts en een psycholoog of psychiater. Mogelijk wordt hiermee dezelfde deskundige bedoeld maar is de naam door de jaren heen veranderd. Het advies om een psycholoog of psychiater te bezoeken komt namelijk alleen voor in 1946, 1954 en 1961. In twee gevallen gaat het over angst klachten. In het ene geval schrijft een moeder over zich zelf dat ze heel angstig is voor de dood en begrafenissen en dat ze bang is dat het in de toekomst effect zal hebben op haar kind. Waterink antwoordt hierop 'dat een zaak als deze moeilijk met een adviesje in ons blad is te verhelpen' (1946, p.348), maar dat het waarschijnlijk 'meer lastig dan gevaarlijk zal zijn' (ibid.). Voor verder advies verwijst hij door naar een psychiater of psycholoog. Een ander angstgeval gaat over een meisje van negen jaar met angstaanvallen zonder specifieke oorzaak en volgens Waterink een psychasthene aanleg (1961, p.489). Hier geeft Waterink

voedingsadviezen en adviseert het kind rustig te houden en als de klachten niet overgaan na enige maanden een kinderpsychiater of het Paedologisch instituut te bezoeken. Hierin lijkt hij het Paedologisch instituut gelijk te stellen aan een kinderpsychiater.

Dat Waterink andere deskundigen zeker op waarde schat blijkt uit een drietal brieven waarin ouders een probleem beschrijven waarmee ze ook al bij een andere specialist zijn geweest. In alle drie gevallen is Waterink in zijn antwoord heel duidelijk dat zij zich in de eerste instantie moeten houden aan het advies van de andere deskundigen (1961, p.489). In één geval geeft hij aan dat hij bij deze problematiek geen uitspraak kan doen op basis van een brief: 'Het kind is door een hele rij specialisten bekeken en is opgenomen geweest in een kinderkliniek, - dan begrijpen de ouders toch zeker wel, dat ik er verre van blijf om er ook zelfs maar aan te denken, over den aard en de structuur van dit kind iets te zeggen, zonder dat ik het kind zou hebben gezien' (1941, p.270). In een ander geval geeft hij aan dat ouders wel op het spreekuur mogen komen, maar alleen met medeweten van de behandelende deskundigen en dat hij hen bijna wel kan verzekeren dat zij 'ook bij een enkel spreekuur-advies van mij niet een oordeel ontvangen, waaraan zij meer hebben dan aan het advies uit Utrecht' (1941, p.465).

Verwijzingen naar een psychologische deskundige blijken dus voornamelijk voor te komen bij heftige klachten als bijvoorbeeld extreme angst en overbezorgdheid. Dat Waterink externe deskundigen zeker op waarde schat blijkt wel uit zijn reactie op brieven over kinderen die al bij externe deskundigen geweest zijn. Hierin stelt Waterink zich duidelijk bescheiden op als hij benoemt dat hij niet verwacht het beter te weten. De volgende paragraaf gaat dieper in op de relatie tussen de leeftijd van de kinderen en de problematiek en adviezen.

4.5. Leeftijdsgebonden problematiek en advies

Uit de analyse van de onderzochte vragenrubrieken blijkt dat er in sommige gevallen een relatie is tussen de leeftijd van de kinderen en Waterinks diagnose en het advies. In deze paragraaf wordt deze relatie geanalyseerd. Hierbij is een onderscheid gemaakt tussen de diagnose en het advies in de antwoorden van Waterink en wordt ook de vraag meegenomen in de analyse.

4.5.1. Diagnose

De diagnoses van Waterink kunnen worden onderverdeeld in (psychische) predisposities, zoals neurasthenie, psychasthenie en factoren die gerelateerd zijn aan gedrag van ouders of omgeving. In verschillende vragen bestaat de diagnose uit een combinatie van die beide.

Zoals te zien in Tabel 2, zijn (psychische) predisposities in de meeste leeftijdscategorieën de diagnoses met de hoogste prevalentie. Alleen de leeftijdsgroep van 16-20 jaar vormt daarop een uitzondering. Deze leeftijdscategorie valt op vanwege het feit dat een predispositie nooit als enige diagnose gegeven wordt, maar alleen in combinatie met factoren veroorzaakt door de ouders of de omgeving. Omgevingsfactoren worden bij oudere kinderen relatief vaker als oorzaak van het probleem

gezien. Wel moet hierbij worden opgemerkt dat de leeftijdscategorie van 16-20 jarigen een relatief kleine groep is (N=5; 4%) en er dus geen sterke uitspraken over gedaan kunnen worden.

Tabel 2 Prevalentie diagnoses in verschillende leeftijdscategorieën

Leeftijd	(psychische) Predisposities	Ouders of omgevingsfactoren	Combinatie
1-5 jaar	53%	19%	9%
6-10 jaar	59%	15%	7%
11-15 jaar	60%	10%	30%
16-20 jaar	0%	25%	25%
Totaal	55%	17%	11%

NB. In het berekenen van de percentages zijn alleen de probleemvragen meegenomen waarin de leeftijd vermeld is. N = 99

Vanwege de verschillen tussen de prevalentie van (psychische) predisposities, zijn deze nader geanalyseerd. Onder (psychologische) predisposities vallen afwijkingen als neurasthenie en psychasthenie. In de onderzochte jaargangen blijkt dat neurasthenie vaker bij jongere meisjes (1-5 jaar) wordt gediagnosticeerd (N=4) dan bij jongere jongens (N=1). Ook ‘nervus’ wordt voornamelijk bij kinderen t/m vijf jaar gediagnosticeerd. ‘Gevoelig’ of ‘zwakke zenuwen’ komen daarnaast ook wel voor bij kinderen tussen de vijf en tien jaar en vaker bij meisjes. Psychasthenie daarentegen wordt bijna alleen bij kinderen in de leeftijdscategorie van 5 t/m 10 jaar (ook vooral bij meisjes) door Waterink als diagnose geopperd.

Symptomen van neurasthenie lijken leeftijdsgebonden te zijn. Bij kinderen van 1-5 jaar zijn het vooral klachten als nervus, bedplassen, bang, ongehoorzaam, driftig en nagelbijten (1937, p.109 & p.308; 1946, p.183; 1961, p.135) wat volgens Waterink een oorzaak kan hebben in neurasthenie. Bij kinderen van 6 – 10 jaar wordt aangegeven dat het om een intelligent of graag lerend kind gaat, wat niet goed tegen drukte of veranderingen kan en daarbij of wisselende stemmingen heeft, verkeerd gedrag vertoont, bang is of niet naar school wil (1937, p.379 & p.420; 1946, p.190). Bij kinderen tussen de 11 – 15 jaar zijn het symptomen als gemakzucht, mopperen op huiswerk en onregelmatige schoolresultaten (1937, p.109; 1946, p.428; 1954, p.192).

Hieruit blijkt dat er een verschil is tussen de diagnoses van de verschillende leeftijdscategorieën, vooral in de prevalentie en de symptomen van de psychische predisposities. Bij de oudere kinderen (16-20 jaar) wordt deze diagnose minder vaak gesteld en worden omgevingsfactoren relatief vaker als oorzaak van het probleem genoemd. Aan deze diagnoses worden vaak ook adviezen verbonden. Deze worden geanalyseerd in de volgende paragraaf.

4.5.2. Advies

In zijn antwoord geeft Waterink in de meeste gevallen een duidelijk advies aan ouders, zoals een actieve of passieve verandering van de ouder of een doorverwijzing naar deskundige hulp en in sommige gevallen geeft hij aan dat er iets in het kind zelf moet veranderen.

In de onderstaande tabel (Tabel 3) is te zien dat over het algemeen in de meeste adviezen de ouders actief (60%) of passief (46%) moeten veranderen. Veranderingen van het kind zelf komen relatief weinig voor (6%) evenals voedingsadviezen (11%). Hierin zijn wel verschillen te zien tussen de leeftijden.

Tabel 3 Prevalenties adviezen in verschillende leeftijdscategorieën

Leeftijd	Ouders actieve verandering	Voeding adviezen	Ouders passieve verandering	Kind veranderen
1-5 jaar	53%	12%	45%	3%
6-10 jaar	74%	11%	52%	11%
11-15 jaar	70%	10%	50%	10%
16-20 jaar	25%	0%	25%	25 %
Totaal	60%	11%	46%	6%

NB. Vanwege veel voorkomende dubbele adviezen in één antwoord, zijn de totalen boven de 100%

NB. In het berekenen van de percentages zijn alleen de probleemvragen meegenomen waarin de leeftijd vermeld is. N = 99

Een actieve verandering van ouders is het meest gegeven advies voor alle leeftijdscategorieën behalve in de categorie van 16-20 jarigen waarin geen verschil is met de passieve actie en het veranderen van het kind zelf. De hoogste prevalentie is te zien in de categorieën 6-10 en 11-15 jarigen. Binnen deze leeftijdscategorieën wordt bij de acht, tien, twaalf en vijftien jarigen in alle antwoorden in ieder geval een actieve rol van de ouders geadviseerd. Maar deze leeftijden hebben een relatief lage prevalentie in de onderzochte jaargangen, waardoor stellige uitspraken niet valide zijn. Verder vallen vooral de zes (N=5; 83%) en negen jarigen (N=8; 73%) op. Bij de zesjarigen wordt in 50% van de adviezen een actieve verandering van ouders als het enige advies gegeven. Bij twee jarigen valt op dat adviezen voor een actieve verandering van de ouders vaak worden gecombineerd met het advies om (interne of externe) deskundige hulp in te schakelen (deskundige hulp wordt relatief vaak geadviseerd bij twee jarigen). Mogelijk heeft dit te maken met het feit dat twee en drie jaar een moeilijke leeftijd is, zoals Waterink in een paar antwoorden schrijft (1937, p.341; 1954, p.568), maar wel een leeftijd waarop correctie nog mogelijk is (1941, p.343).

Een specifieke vorm van actie zijn de voedingsadviezen die Waterink in sommige gevallen geeft. Tussen de verschillende leeftijdscategorieën is niet veel verschil te zien, behalve dat dit advies niet voorkomt bij de hoogste leeftijden. Dit advies blijkt relatief vaak aan driejarigen gegeven te worden (25% van de driejarigen). Ook bij de tien (33%) en dertien jarigen (100%) komt het relatief

veel voor, maar van deze leeftijd zijn weinig kinderen bij het onderzoek betrokken (10 jarigen N=3; 13 jarigen N=1).

Een passieve verandering van ouders wordt in bijna alle leeftijdscategorieën bij ongeveer de helft van de gevallen als een van de adviezen gegeven, behalve bij de leeftijden 16-20 jaar. Als enige advies wordt het relatief vaak bij twee en drie jarigen gegeven. Bij deze kinderen adviseert Waterink vaak een afwachtende houding van ouders, oftewel ‘geen actie’. Ook een verandering van de houding van de ouders wordt in deze leeftijdscategorie relatief vaak als enige advies gegeven. Bij de oudere leeftijden worden vaker gemengde adviezen gegeven.

In sommige gevallen adviseert Waterink dat het kind zelf moet veranderen. Dit komt vooral bij oudere kinderen voor en houdt bijvoorbeeld in dat het kind tot zelfverdediging moet worden gedwongen (1937, p.386), de hele instelling van het kind gewijzigd moet worden (1941, p.110) of dat het kind zijn schuwheid moet overwinnen (1937, p.63).

Deskundige hulp wordt naast de probleemvragen ook vaak geadviseerd in de vragen die kort worden genoemd. Daarom zijn deze gegevens apart in een tabel opgenomen, waarin percentages van alle gegevens genomen zijn (Tabel 4). Hieruit blijkt dat van alle vragen (inclusief degenen waar geen leeftijd wordt vermeldt) het meest wordt doorverwezen naar interne hulp (N=24), maar ook vrij vaak naar externe hulp (N=17) en in vijf gevallen naar een combinatie van beide. Tussen de verschillende leeftijdscategorieën blijkt wel verschil te zijn. Oudere kinderen in de categorie van 16-20 jaar worden relatief vaak doorverwezen naar zowel externe als interne hulp. Helaas is de omvang van deze leeftijdscategorie klein waardoor valide uitspraken niet mogelijk zijn.

Tabel 4 Prevalentie deskundige hulp bij verschillende leeftijden

Leeftijd	Aantallen & percentages van alle vragen							
	Intern		Extern		Combinatie		Totaal	
1-5 jaar	7	10%	10	14%	2	3%	19	27%
6-10 jaar	6	18%	0	0%	3	9%	9	26%
11-15 jaar	0	0%	1	10%	0	0%	1	10%
16-20 jaar	1	20%	1	20%	0	0%	2	40%
Totaal	14	12%	12	10%	5	4%	31	26%
Leeftijd onbekend	10	5%	5	2%	0	0%	15	19%

Verder is te zien dat kinderen in de leeftijdscategorie van 6-10 jaar nooit alleen maar naar een extern deskundige wordt doorverwezen, maar altijd ook naar het pedologisch instituut (vooral zes en zeven jarigen). In drie gevallen wordt de moeder daarnaast geadviseerd om ook externe hulp te zoeken om bijvoorbeeld een lichamelijk probleem uit te sluiten. Dit in tegenstelling tot de 1-5 jarigen die vaker naar externe dan naar interne deskundige hulp worden verwezen. Binnen deze leeftijdscategorie zijn

het vooral twee, drie en vier jarigen die een van deze verwijzingen krijgen. Bij 11-15 jarigen blijkt er alleen maar één doorverwijzing naar externe deskundige hulp te zijn.

Uit het bovenstaande blijkt dat een actieve verandering van ouders in bijna alle leeftijdscategorieën het meest gegeven advies is. Behalve de categorie 16-20 jarigen valt op, vergeleken met de andere categorieën worden de kinderen van deze leeftijd vaker doorverwezen naar deskundige hulp en wordt er vaker een verandering van het kind zelf geadviseerd (al zijn de aantallen in deze categorie wel relatief klein). Verder komen er in deze leeftijdscategorie minder passieve veranderingsadviezen van ouders voor en geen voedingsadviezen. De categorie 11-15 jarigen wordt gekenmerkt door relatief vaak een advies voor een actieve verandering van ouders, evenals de 6-10 jarigen. Bij de 6-10 jarigen blijkt er in alle verwijzingen in ieder geval naar interne deskundigen verwezen te worden. De 1-5 jarigen daarentegen krijgen vaker een extern deskundige verwijzing en een advies voor alleen maar passieve verandering van ouders. Daarnaast wordt er aan drie jarigen relatief vaak een voedingsadvies gegeven.

4.6. Ontwikkeling door de jaren heen

Onder andere door de Tweede Wereldoorlog en veranderingen in de maatschappij in de periode 1937 – 1961 (waarin de onderzocht jaargangen verschenen) veranderden ook de visies van ouders en deskundigen over opvoeding van kinderen. In de volgende paragraaf wordt weergegeven welke veranderingen er zichtbaar zijn in de vragen en antwoorden van de onderzochte jaargangen. Daarnaast is de rol die de Tweede Wereldoorlog hierin speelt apart geanalyseerd.

4.6.1. Diagnose

In onderstaande tabel (Tabel 5) is te zien dat de diagnoses die door Waterink in zijn antwoorden gesteld worden, een aantal verschillen laten zien tussen de onderzochte jaargangen. In alle jaargangen zijn (psychische) predisposities de meest voorkomende diagnose, behalve in de jaargang van 1960/61, waar ouders en omgevingsfactoren volgens Waterink ook een even grote rol spelen in de problemen. In 1954 worden deze factoren juist weer relatief minder vaak genoemd als oorzaak van het probleem.

Tabel 5 Prevalentie diagnoses in de verschillende jaargangen

Jaar	(psychische) Predisposities	Ouders of omgevingsfactoren	Combinatie
1937	55%	15%	15%
1941	52%	20%	16%
1946	45%	15%	15%
1954	54%	4%	4%
1960/61	44%	44%	6%
Totaal	50%	19%	11%

NB. In het berekenen van de percentages zijn alleen de probleemvragen meegenomen. N = 107

Neurasthenie wordt elf keer als diagnose genoemd in de 211 onderzochte vragen. Deze diagnose wordt vooral in 1937 (N=6) en in 1946 (N=4) gesteld. Verder nog één keer in 1954 en één keer in 1961. In 1941 komt de diagnose neurasthenie niet voor, maar noemt Waterink relatief vaak 'nervuus', 'prikkelgevoelig' of 'zwakke zenuwen' als de oorzaak van het probleem, evenals in 1954. De diagnose 'zwakke zenuwen', 'zenuwzwak' of 'zenuwachtig' wordt zelfs alleen maar in de jaren 1941 en 1954 als diagnose gesteld (N=6).

Wat opvalt is dat de diagnose psychastheen alleen vier keer in 1937 voorkomt en één keer in 1961, in de andere jaren wordt dit niet gediagnosticeerd. In 1937 worden ook verhoudingsgewijs meer vragen gesteld over gevoelige kinderen, maar een angstig kind komt in alle jaargangen voor en wordt dus niet altijd als psychastheen benoemd. Naast angst en overgevoeligheid wordt in de jaargang van 1961 één keer 'dwang neurotische handelingen als symptoom van psychasthenie genoemd (1961, p.490). Dit beschrijft hij als een toestand waarin men innerlijk gedwongen wordt dingen te doen die niet nodig zijn. Als ouders dit vervolgens zouden verbieden zou de spanning nog groter worden.

De diagnoses waarin de ouders of omstandigheden als oorzaak van het probleem worden gezien, laat ook een verschuiving zien door de jaren heen. Naast dat deze diagnose relatief veel voorkomt in de jaargang van 1960/61 is er ook een verschuiving in de concrete reden voor deze diagnose. In 1937 werd de reden van het probleem relatief vaker gezocht in een negatieve ervaring die het kind meegemaakt zou hebben, dan in een verkeerde aanpak van de ouders. In 1960/61 zijn het negatieve ervaringen, andere omstandigheden of een verkeerde aanpak van de ouders die voor een relatief hoog percentage zorgen. Verder is het opvallend dat in 1954 in de categorie ouders en omgevingsfactoren alleen twee keer een verkeerde aanpak van de ouders als oorzaak van het probleem wordt gezien.

Uit het bovenstaande blijkt dat de woorden 'psychasthenie' en 'neurasthenie' vooral in oudere jaargangen worden genoemd. De symptomen van deze ziekten komen nog wel regelmatig naar voren in de jaargang van 1954, maar in 1960/61 relatief weinig. In deze laatste jaargang wordt de reden voor het probleem vaker gezocht in ouders of omgevingsomstandigheden. In de volgende paragrafen worden de adviezen met elkaar vergeleken.

4.6.2. Advies

De diagnoses worden in de meeste gevallen gevolgd door een advies. Zoals te zien in Tabel 6 is gemiddeld genomen een actieve of passieve verandering van de ouders het meest gegeven advies (59%). Maar hierin is wel verschil te zien tussen de jaargangen.

Tabel 6 Prevalentie adviezen in de verschillende jaargangen

Jaar	Verandering door ouders			Kind veranderen
	Actief	Voeding adviezen	Passief	
1937	45%	10%	75%	15%
1941	64%	24%	16%	12%
1946	65%	10%	40%	0%
1954	58%	0%	63%	4%
1960/61	61%	6%	56%	6%
Totaal	59%	10%	49%	6%

NB. In het berekenen van de percentages zijn alleen de probleemvragen meegenomen. N = 107

In de jaargangen van 1941, 1946 en 1960/61 is het advies voor een actieve verandering van ouders het meest voorkomende advies in dat jaar. Toch zijn de verschillen met de andere jaargangen niet heel groot, behalve de jaargang van 1937 heeft duidelijk minder adviezen voor een actieve verandering van ouders. Dit advies wordt gemiddeld bij 70% van de diagnose psychische problematiek gegeven. Dit percentage is vooral hoog in 1941 (85%) in 1960/61 is dit percentage het laagst (60%).

Voedingsadviezen worden in totaal in 10% van antwoorden op de probleemvragen gegeven. Dit advies komt vooral voor in de oudere jaargangen t/m 1946, daarna nog één keer in 1961. De hoogste prevalentie is te vinden in de jaargang van 1941. In deze jaargang zijn er relatief veel vragen opgenomen over driejarigen (dit correspondeert ook met een relatief hoge prevalentie voedingsadviezen zoals beschreven in paragraaf 4.3.2).

Naast deze actieve adviezen geeft Waterink ook regelmatig adviezen voor een passieve verandering van de ouders, zoals rustig afwachten of alleen een verandering van de houding van de ouder. Deze passieve verandering van ouders wordt vooral veel geadviseerd in 1937. In dat jaar wordt relatief vaak geadviseerd dat ouders moeten afwachten en geen directe actie ondernemen (30%), overigens wordt dat advies in dit jaar alleen bij de 1-5 jarigen gegeven. Verder komen soortgelijke adviezen ook relatief vaak voor in 1954 en 1960/61. In 1954 is dit vooral een advies om geen actie te ondernemen (23%), terwijl er in 1960/61 dit relatief vaak een houdingsverandering betrof (20%). In 1941 is de prevalentie van dit advies opvallend laag. Wordt bijvoorbeeld in 1937 bij psychische problematiek in 75% van de gevallen een passieve houding aan ouders geadviseerd, in 1941 komt dit advies maar bij 8% van de psychische problematiek voor. Tevens was in dit jaar het aantal 1-5 jarigen

relatief hoog. In de onderwerpen van de vragen in deze jaargang is geen opvallend verschil te zien met de andere jaargangen.

Adviezen waarin het kind moet veranderen komen alleen voor in 1937, 1941 en één keer in 1960. Dit betreft adviezen als bijvoorbeeld ‘zachte dwang’, ‘kind dwingen tot zelfverdediging’ of ‘innerlijke houding veranderen’. Het gaat om een klein aantal adviezen (N=7), drie in 1937 en in 1941, één in 1954 en in 1960. Zowel in de vragen en de diagnoses is geen opvallend verschil te ontdekken tussen deze jaren.

Zoals te zien in Tabel 7 wordt een doorverwijzing naar deskundige hulp vooral gegeven in 1941 en 1946. In verschillende antwoorden wordt er daarnaast ook een advies gegeven voor een actieve of passieve aanpak van ouders. In 1937 wordt er twee keer deskundig hulp geadviseerd. Beide adviezen bestaan uit een verwijzing naar het eigen spreekuur van Waterink. Ook in 1941 en 1954 wordt er vaker naar interne hulp doorverwezen dan naar externe, in de andere jaren (1936 en 1960/61) is dit ongeveer gelijk verdeeld.

Tabel 7 Prevalentie deskundige hulp in de verschillende jaargangen

Jaar	Aantallen & percentages van alle vragen							Totaal	
	Intern		Extern		Combinatie				
1937	2	6%	0	0%	0	0%	2	6%	
1941	8	19%	5	12%	3	7%	16	38%	
1946	8	15%	8	15%	2	2%	17	31%	
1954	4	9%	2	4%	0	0%	6	13%	
1960/61	3	9%	3	9%	1	3%	7	20%	
Totaal	25	12%	18	9%	5	2%	48	23%	

Externe deskundige hulp wordt relatief vaak geadviseerd in de jaargangen van 1941 (N=8) en 1946 (N=9). In deze twee jaargangen wordt er vier keer naar een deskundige op psychisch gebied doorverwezen (zenuwarts of psychiater) en ongeveer zes keer naar een deskundige op lichamelijk gebied, zoals een arts, spraakleer, oogarts of huidarts. In de overige doorverwijzingen naar externe hulp wordt niet altijd expliciet vermeld wie men daarvoor moest bezoeken, maar wordt bijvoorbeeld alleen aangegeven dat men het verstand moet laten onderzoeken (1941, p.342 & 1946, p.223). In de jaargangen van 1954 en 1960/61 wordt er in totaal vijf keer doorverwezen naar externe hulp. Hierbij gaat het maar één keer om een deskundige op psychisch gebied, namelijk een kinderpsychiater (1961, p.489). In de andere vier doorverwijzingen naar externe hulp betreft het een deskundige op lichamelijk gebied (arts, logopediste, neuroloog).

Samenvattend kan geconcludeerd worden dat 1937 opvalt door weinig verwijzingen naar deskundige hulp, relatief veel adviezen voor een passieve ouderrol en weinig voor een actieve verandering door ouders. De jaargang van 1941 laat in verschillende adviezen het tegenovergestelde

zien, namelijk een relatief hoog aantal adviezen voor een actieve verandering van ouders en minder voor een passieve verandering. Daarnaast zijn er in dit jaar relatief veel verwijzingen naar (vooral interne) deskundige hulp. Voedingsadviezen komen voornamelijk in de oudere jaargangen (1937, 1941, 1946) voor. 1946 en 1960/61 kennen beide een relatief hoog aantal adviezen voor een actieve verandering van ouders en een laag aantal voor een passieve verandering, terwijl in 1954 deze verhouding andersom ligt. Wat betreft de verwijzingen naar deskundige hulp lijken de verwijzingen naar psychologische hulp met de jaren af te nemen.

4.6.3. Oorlog

Van de onderzochte jaargangen zijn er twee voor, één tijdens en twee na de Tweede Wereldoorlog gepubliceerd. Hierdoor zou men verwachten dat er ten minste in de jaargangen tijdens en na de oorlog vragen en antwoorden zijn gepubliceerd waarin een relatie met de oorlog zichtbaar is.

Vragen waarin een probleem gerelateerd wordt aan de oorlog komen alleen in 1941 één keer en in 1946 zes keer voor. In drie gevallen wordt het genoemd in een informatie vraag. In de probleemvragen wordt het vier keer genoemd, waarvan drie keer bij jongens en één keer bij een meisje. Het relatief lage aantal vragen en antwoorden waarin de oorlog een rol speelt is mogelijk te wijten aan het feit dat deze jaargang bijna een jaar na de oorlog verscheen. Het is mogelijk dat de hieronder genoemde aspecten in de jaargang van 1945 anders naar voren komen, aangezien uit een aantal artikelen van die jaargang blijkt dat Waterink wel degelijk oog had voor de gevolgen van de oorlog op kinderen (bijvoorbeeld in 'In de gezagscrisis' hoofdartikel oktober 1945 en 'na-oorlogse jeugd' in augustus 1945).

In vier van deze vragen wordt in de vraag de mogelijke invloed van de oorlog op het probleem geopperd. De vragen gaan over uiteenlopende problemen. Eén vraag in de onderzochte jaargangen wordt gesteld tijdens de oorlogsperiode. Deze vraag gaat over een jongen van acht jaar die een obsessie voor eten lijkt te hebben en daarom steelt. Ouders suggereren dat dit mogelijk een gevolg van de oorlog is (1941, p.429). De andere probleemvragen waarin een relatie met de oorlog wordt gesuggereerd, worden gesteld in de jaargang van 1946. Hier gaat het over de gevolgen van de oorlogssituatie die mogelijk meespelen in het huidige probleem (1946, p.146 & p.183 & p.428). Het is opvallend dat Waterink in zijn antwoorden bij geen van deze vragen de oorlog als oorzaak van het probleem benoemd, maar de vraag op dezelfde wijze beantwoordt als de andere vragen.

Een specifiek oorlog gerelateerde vraag die twee keer gesteld wordt in 1946 zijn informatie vragen over adoptie. Eén vraag komt van een echtpaar dat een joods kind aangenomen hebben en zich afvragen hoe zij het kind over zijn afkomst moeten vertellen (1946, p.431). Een andere vraag is van een echtpaar wat nooit kinderen heeft kunnen krijgen en nu een kind willen adopteren (1946, p.114). Hier geeft Waterink in zijn antwoord aan dat deze begeerte vooral na de oorlog is ontstaan nu er meer oorlogswezen zijn. Hij juicht het voornemen van dit echtpaar toe en voegt er nog aan toe dat zij beter

een oorlogswes kunnen adopteren dan een buitenechtelijk kind (die voor de oorlog vaak voor adoptie afgestaan werden) want die kinderen hadden vaak slechte karaktereigenschappen.

In één vraag uit de jaargang van 1946 (p.20) speelt de oorlog een speciale rol in de vraag en in het antwoord van Waterink. In deze vraag reageert een lezeres op een artikel over wat Waterink in het hoofdartikel (In de gezagscrisis) van het augustusnummer van 1945 (pp.65, 66) geschreven had. Volgens de moeder in de brief van 1946 schildert Waterink daar een negatief karikatuur van alle Duitsers, dit is voor haar de reden om het blad op te zeggen. Waterink reageert hier fel op door te stellen dat het Duitse volk wel degelijk schuld heeft, onder andere vanwege ‘solidariteit van schuld’. Hij vermaant de moeder met haar volk voor God in de schuld komt ‘anders is er voor Duitsland geen toekomst’ (ibid.). Verder constateert Waterink dat deze moeder op een typisch Duitse manier reageert: ‘Niet lezen, wat er staat, - niet eens vragen, wat de bedoeling is van den zin en van het verband, - maar direct ‘op de kast zitten’ – en maatregelen nemen’. Ook voegt hij er nog aan toe: ‘dat zij niet behoeft te meenen dat wij óók na 5 Mei 1945 nog aan eenige Duitse instantie, al noemt zij zich dan ook een Duitse Christenmoeder, zullen vragen wat wij in onze Nederlandsche vrije pers mogen schrijven. Wij hebben heusch genoeg van de Duitse censuur’ (ibid.).

Uit bovenstaand antwoord blijkt dat de oorlogsherinneringen nog niet vergeten zijn, maar wel degelijk een rol speelt in het denken van de mensen en ook bij Waterink zijn sporen heeft nagelaten. Toch valt op dat de oorlog in de probleemvragen weinig naar voren komt en in de antwoorden van Waterink helemaal nooit genoemd wordt als mogelijke oorzaak. Wel gaat hij uitvoerig in op de praktische problematiek die de oorlog meegebracht heeft, bijvoorbeeld adoptie.

5. Conclusie en discussie

De nog altijd voortdurende discussie over de invloed van nature en nurture op de ontwikkeling van het kind kent een diversiteit aan standpunten die met de tijd veranderen. Waterink is in zijn theorie van mening dat aanleg wel degelijk een rol speelt in de ontwikkeling van het kind, maar dat omgevingsfactoren hierop wel invloed kunnen uitoefenen. Het doel van dit onderzoek was het analyseren van nature en nurture aspecten in Waterinks antwoorden in de vragenrubriek van het tijdschrift *Moeder* en de veranderingen hiervan in de loop van de jaren. Hiervoor zijn 5 jaargangen in de periode van 1937 t/m 1961 geanalyseerd.

Op basis van Waterinks theorie en zijn kritiek op de toenmalig belangrijke pedagogische stroming (vooral de psychoanalyse en de individual-psychologie) was de eerste hypothese dat de erfelijke aanleg van het kind door Waterink duidelijk benoemd wordt in zijn antwoorden. De tweede hypothese was voornamelijk gegrond op de veranderingen in de periode van 1930 -1960 waarin een toenemende professionalisering en medicalisering te zien was. Naar verwachting zou dit in Waterinks antwoorden terug te zien zijn door een toenemende rol van deskundigen en aandacht voor de psyche van het kind. Deze hypothesen zijn getoetst door de beantwoording van een zevental subvragen zoals beschreven in de volgende paragrafen.

5.1. Discussie

In deze paragraaf worden de resultaten uit hoofdstuk 4 geïnterpreteerd aan de hand van de beantwoording van de zeven subvragen.

I. Is er aandacht voor het aspect erfelijkheid en aanleg in de diagnose en het advies van Waterink?

Dat Waterink van mening is dat eigenschappen van ouders kunnen worden overgedragen op het kind blijkt wel uit een antwoord op een vraag over het adopteren van kinderen waarin Waterink wijst op de vaak negatieve erfelijke belasting van buitenechtelijke kinderen (1946, p.114). Verder komt erfelijkheid onder andere twee keer voor in een antwoord op een vraag over psychasthenie (1937, p.386; 1961, p490) en één keer over nervositeit (1941, p.223). In deze antwoorden stelt hij dat de uitingsvormen die hierbij naar voren komen, waarschijnlijk wel herkenbaar zijn in andere familieleden. Ondanks de erfelijkheid van dergelijke klachten geeft hij in verschillende antwoorden wel aan dat er een wisselwerking is tussen het gedrag van de ouder en van het kind. Hiermee bevestigt hij zijn theorie dat de uiting van het probleem wel degelijk beïnvloed wordt door milieu factoren (Waterink, 1949).

Aanleg (waarbij niet gezegd wordt dat dit erfelijk is) komt verder nog naar voren in een paar antwoorden over alexie en linkshandigen. Alexie typeert hij als het deels missen van de aanleg om letter, woord en getalvormen te onthouden of te herkennen, maar dit blijkt door oefening wel verbeterd

te kunnen worden. Over verandering van linkshandigen is hij minder optimistisch en lijkt zijn mening in de loop van de jaren alleen maar negatiever te worden wat betreft de hoop op een mogelijke verandering.

Ondanks Waterinks kritiek op het negeren van het erfelijke aspect in de individualpsychologie (Waterink, 1934) blijkt erfelijkheid verder in zijn antwoorden relatief weinig te worden genoemd. Mogelijk is dit een voorbeeld van het verschil tussen zijn theorie en praktijk (Praamsma, 2004) of vond hij eenvoudig niet de ruimte om in een kort antwoord dieper in te gaan op de oorzaak van het probleem, zoals hij aangeeft in een van zijn antwoorden (1961, p.490). Waarschijnlijk heeft dit ook te maken met het karakter van de vragenrubriek. In deze rubriek zijn de antwoorden zo kort mogelijk, waardoor de achterliggende oorzaken niet uitgebreid benoemd kunnen worden.

II. In hoeverre is er een verband tussen de leeftijd van het kind en de aard van de adviezen die Waterink geeft wat betreft de rol die hij toekent aan nature en aan nurture?

Verskil tussen de leeftijdscategorieën is te zien in zowel de diagnoses als het advies dat Waterink in zijn antwoorden geeft. Uit de diagnoses blijkt dat de prevalentie van psychische predisposities minder vaak voorkomen bij de kinderen van 16-20 jaar. Helaas was het aantal vragen over kinderen in deze categorie te klein om hier uitspraken over te doen. Verder valt op dat de symptomen, zoals beschreven in de vragen, per leeftijd verschillen. Dit kan worden verklaard uit het verschil in leefwerelden van deze kinderen.

Naast de diagnoses zijn er ook verschillen te zien in de adviezen voor de aanpak van ouders, verandering van het kind en verwijzing naar deskundige hulp. In de oudste leeftijdscategorie komt relatief gezien iets vaker een advies voor verandering van het kind zelf en een verwijzing naar professionele hulp. Daartegenover blijkt bij 6-10 en 10-15 jarigen voornamelijk een actieve verandering van ouders te worden geadviseerd en bij 1-5 jarigen een meer passieve. Deze laatste categorie blijkt relatief vaker te worden verwezen naar externe deskundige hulp en 6-10 jarigen voornamelijk naar het eigen instituut of spreekuur van Waterink. Dit laatste kan worden verklaard uit het feit dat deze leeftijd overeenkomt met de doelgroep van het Paedologisch instituut.

Een paar keer doet Waterink in zijn antwoord uitspraken over leeftijdsgelateerde kenmerken van kinderen. Bijvoorbeeld over een kind van drie jaar schrijft hij dat dit een moeilijke leeftijd is en ouders het kind moeten leiden en helpen (1954, p.568). In zijn boek *De psychologie van het kind op de lagere school* schrijft hij dat dit de leeftijd is van de koppigheidsperiode die gekenmerkt wordt door 'angst en moedeloosheid' (Waterink, 1950). Uit het onderzoek blijkt verder dat er relatief veel voedingsadviezen gegeven worden aan drie jarigen. Dit wordt in bovengenoemd boek niet vermeld. Mogelijk is dit gerelateerd aan de driftbuien die door de koppigheid bij drie jarigen relatief vaak voorkomen.

III. Hoe vaak worden psychologische predisposities van het kind als oorzaak van de problemen gezien en welke advies geeft Waterink hierbij?

Zowel neurasthenie als psychasthenie worden als diagnose relatief weinig genoemd in de antwoorden van Waterink en in de loop van de tijd steeds minder. In een referent gehouden voor de Vereniging van Geestelijke Volksgezondheid (1949) geeft hij aan dat vanuit zijn praktijk blijkt dat ongeveer 8 á 9% van de lastige kinderen neurotisch zijn. Dit correspondeert ongeveer met de prevalentie van deze diagnose in de vragenrubrieken. Een vermindering van het gebruik van deze termen is ook zichtbaar in de gehele psychiatrische wereld in die periode (Bakker, 2004). Symptomen als nervositeit, zenuwachtigheid en angst worden in latere jaargangen nog wel regelmatig genoemd.

Ook lijkt er een verschuiving te zijn in zijn definitie over psychasthenie. Hij noemt deze predispositie in een artikel uit 1937 namelijk een 'ziektebeeld' terwijl hij het in een antwoord in de jaargang van 1961 schrijft dat het niet zo zeer een ziekte is maar een 'toestand' waarin het kind verkeerd. Dit zou te verklaren zijn uit de toenemende aandacht voor geestelijke gezondheid in de gezondheidszorg van de latere jaren. Mogelijk is dit ook de verklaring voor de diepere psychologische of innerlijke oorzaken van problemen die in een paar antwoorden in latere jaargangen worden genoemd. Ook kan dit een invloed zijn van de psychoanalyse die na de Tweede Wereldoorlog weer sterker op kwam. Wel wordt de invloed van innerlijk of onbewust gedrag van ouders ook in oudere jaargangen wel genoemd in de adviezen.

Bij problemen op het psychische vlak adviseert Waterink vaak een passieve houding van ouders. In ieder geval adviseert hij het kind nooit te dwingen. Ook voedingsadviezen komen vrij veel voor bij neurasthene klachten. Deze adviezen vertonen overeenkomsten met het oorspronkelijke concept van neurasthenie zoals beschreven door Beard (1880). Hij zag neurasthenie als een overbelasting van het zenuwstelsel door de hectiek van het moderne leven. Hierbij stelt hij dat onder andere een gebalanceerd dieet energie kan besparen voor andere activiteiten. Gezonde voeding wordt door verschillende deskundigen aan het begin van de 1900 eeuw als advies gegeven ter voorkoming en behandeling van neurasthenie (Bakker, 2004).

Ondanks zijn aandacht voor psychologische aspecten van een probleem komt ook in verschillende antwoorden zijn nuchterheid naar voren. Hij vermaant ouders soms om niet achter alles een afwijking te zoeken, aangezien problemen ook een praktische of lichamelijke reden kunnen hebben.

IV. Hoe dacht Waterink over de invloed van de ouders op het kind?

In de vorige paragraaf bleek al dat Waterink soms een geruststellend antwoord gaf, zoals dat ouders rustig af moeten wachten omdat het probleem vanzelf wel over gaat of dat het probleem niet zo ernstig is als de ouders denken. Maar dat is duidelijk niet in alle antwoorden het geval. Soms geeft hij aan dat

ouders (onbewust) een deel van de oorzaak zijn en in vrij veel antwoorden adviseert hij ouders een actieve rol te nemen in het oplossen van problemen. Daarnaast wijst hij er regelmatig op dat de houding van ouders ten opzichte van het kind van groot belang is.

Hierin is een overeenkomst te zien met de individual-psychologie die de relatie tussen ouder en kind als cruciaal zag in opvoeding van het kind. Volgens deze theorie ontstaan neurosen uit een slechte ouder kind relatie (Bakker, 2004). Waterink zelf stelt in zijn boek *De psychologie van het kind op de lagere school* (1950): 'Een kind, dat niet het goede contact krijgt met de moeder, wordt onverbiddelijk neurotisch' (p.16). Toch valt op dat in zijn antwoorden op vragen over neurotische kinderen een directe beschuldiging van de ouders niet voorkomt. Wel laat hij in een aantal antwoorden merken dat het probleem bestaat uit een wisselwerking tussen het gedrag van de ouder en dat van het kind.

In sommige antwoorden geeft hij aan dat hij te weinig informatie heeft over hoe de ouder zelf het probleem ervaart. Dit zou erop kunnen wijzen dat hij vermoedt dat in die gevallen de ouders een belangrijke rol spelen in het probleem en daarom meegenomen moeten worden in de behandeling, zoals hij ook stelt in een referent voor de Vereniging van Geestelijke Volksgezondheid (1950). Waarschijnlijk is dit ook de reden waarom hij een bepaalde houding aan ouders adviseert in zijn antwoorden.

In een aantal antwoorden laat Waterink zich expliciet uit over de taak van ouders, soms gerelateerd aan religie. Hieruit blijkt dat vooral innerlijke rust en evenwichtigheid belangrijk zijn in de opvoeding. Verder moeten ouders het kind leiden maar ook ruimte geven en daarbij gezag over het kind hebben. Een van de bezwaren van Waterink tegen de individual-psychologie was dat deze theorie kon leiden tot een levensbeschouwing die gezag bestrijdt omdat autoriteit als oorzaak van afwijkingen wordt gezien (Waterink, 1934). In zijn antwoorden op vragen over ongehoorzame kinderen adviseert hij geen autoritaire houding maar een innerlijk en natuurlijk overwicht op het kind. Dat hij een autoritaire opvoedingsstijl niet voorstaat blijkt wel uit zijn vaak herhaalde advies dat ouders het kind niet mogen dwingen, maar moeten proberen het kind te begrijpen.

V. Hoe stond Waterink ten opzichte van het straffen en belonen van het kind?

Zoals beschreven in de vorige paragraaf vroeg Waterink vaak een begrijpende houding van ouders. Daarnaast waarschuwt hij in zijn antwoorden regelmatig tegen het dwingen of straffen van kinderen die angstig zijn of iets niet durven. Uit de analyse blijkt dat dit soort adviezen vaker aan meisjes dan aan jongens worden gegeven en vooral aan kinderen in de leeftijd van 1-10 jaar.

Een aantal keer wordt wel expliciet het advies gegeven om het kind te straffen. Dit is geheel in lijn met wat Waterink schrijft in zijn boek *Opvoeding tot persoonlijkheid* (1964) waar hij stelt dat straf soms nodig is, maar wel als laatste middel en met mate gebruikt moet worden. In een antwoord op een brief van een moeder die hier volgens Waterink te ver in gaat geeft hij als praktische tip mee dat het

kind niet teleurgesteld moet raken in de moeder. Verder stelt hij in het bovengenoemde boek dat tucht (het leren gedragen volgens regels en orde) niet als een aparte handeling gezien moet worden, maar altijd aanwezig moet zijn in de opvoeding. Dit komt ook naar voren in verschillende antwoorden waarin hij aan de ouders duidelijk maakt dat duidelijkheid en consequent zijn belangrijk is in de opvoeding.

Deze duidelijkheid blijkt ook in de houding van Waterink ten opzichte van de ouders. In een aantal vragen, waar hij signaleert dat het gedrag van de ouder een negatieve invloed op het kind heeft, schroomt hij niet dit duidelijk te laten blijken. Hierdoor deelt hij soms een stevige berisping uit, maar in de meeste gevallen blijkt dat hij hiermee het belang van het kind op het oog heeft. Een uitzondering hierop is een reactie van een moeder over de rol van de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog. Hierop corrigeert hij de moeder en met haar het gehele Duitse volk, zoals beschreven in het antwoord op de laatste subvraag.

Een onderwerp gerelateerd aan straffen, maar waar duidelijk minder aandacht voor is in de vragenrubrieken is het thema beloning. Materiële beloningen moeten ouders volgens Waterink niet geven uit verdienste van het kind, maar vanuit hun liefde. Kinderen moeten gehoorzaam zijn uit liefde en niet uit begeerte naar loon (Waterink, 1964). In één vraag komt dit aspect terug als een moeder stelt dat de verwachting dat een kind uit plichtsbefef goed zijn best doet, haar niet realistisch voor komt (1937, p.190). Waterink geeft in zijn antwoord hierop aan dat hij het toch wel eens is met het idee over plichtsbefef, maar dat hij met het geven van een beloning geen moeite heeft als het kind maar bedenkt dat het alleen maar genade is. Hier klinkt een vrij positief kindbeeld in door wat in strijd lijkt met zijn theologische visie op het kind, namelijk dat het kind van nature geneigd is het kwade te doen. Verder komt dit thema overigens praktisch niet naar voren in de adviezen van Waterink.

VI. Hoe presenteert Waterink zichzelf als deskundige en in hoeverre kent hij een rol toe aan andere deskundigen?

In zijn beantwoording van de vragen van moeders presenteert Waterink zich duidelijk als een deskundige. Hij schrikt er niet voor terug ouders desnoods te bestraffen als hij hun aanpak of houding afkeurt. In een aantal gevallen geeft hij aan dat hij op basis van de brief moeilijk een diagnose kan stellen omdat er meerdere oorzaken mogelijk zijn voor het probleem.

Als Waterink op basis van de brief geen eenduidige diagnose kan stellen verwijst hij meestal door naar het spreekuur of het Paedologisch instituut, vooral bij 6-10 jarigen. Dit laatste kan verklaard worden door de doelgroep die het Paedologisch instituut beoogde, namelijk de kinderen in de basisschoolleeftijd (Rietveld-van Wingerden, 2006). Verder blijkt dit advies in de jaargang van 1941 relatief veel voor te komen. Opvallend genoeg valt dit samen met het jaar waarin het Instituut zelfstandig werd (ibid.), wat een mogelijke verklaring kan zijn. Een andere verklaring kan liggen in het feit dat de oorlog in dat jaar net begonnen is, al blijkt uit de vragen nergens specifiek dat dit een reden is voor extra problemen.

Naast verwijzingen naar het eigen instituut verwijst Waterink ook regelmatig door naar externe deskundigen. In de eerste plaats zijn er verwijzingen naar een arts bij (het vermoeden van) een lichamelijke afwijking. Daarnaast wordt er ook een aantal keer naar psychologische deskundigen verwezen bij extreme klachten. Vanuit het gegeven van een toenemende psychologisering en medicalisering in de onderzochte periode zou men verwachten dat deze verwijzingen toenemen, maar het blijkt dat vooral het aantal verwijzingen naar psychologische deskundigen juist afneemt. Een verklaring hiervoor zou kunnen liggen in Waterinks kritiek op de toenmalige sterke invloed van de individual-psychologie en de psychoanalyse in de hulpverlening (Waterink, 1934). Ondanks zijn kritiek op deze stromingen zijn elementen hiervan soms wel terug te zien in zijn antwoorden, zoals zijn opmerkingen over mogelijke diepere psychologische innerlijke oorzaken.

Naast pedagoog was Waterink ook theoloog. Deze professie komt duidelijk naar voren als ouders nadrukkelijk zijn mening vragen over religieus gerelateerde zaken zoals bidden, Bijbellezen, doop of christelijk gedrag. Hierin benadrukt hij meestal wel duidelijk dat de theologie moet worden toegepast op het niveau van het kind. Daarnaast speelt het ook een rol in zijn adviezen op probleemvragen voornamelijk in een toevoeging waarin hij bijvoorbeeld adviseert om op God te vertrouwen.

VII. Is de invloed van de oorlog zichtbaar in de vragen van de ouders en antwoorden van Waterink?

Opvallend genoeg blijkt de oorlog een zeer beperkte rol te spelen in de beantwoording van Waterink. Als oorzaak van problemen wordt het door Waterink in geen enkele vraag benoemd al wordt dit wel een paar keer geopperd door de ouder. Wel komen praktische vragen zoals adoptie van oorlogsvwezen in een paar vragen vrij uitvoerig naar voren.

Deze relatief kleine aandacht voor de oorlog is mogelijk te verklaren door de keuze van de onderzochte jaargangen. Het zou kunnen dat de probleemvragen over de oorlog vooral gepubliceerd zijn in 1945, aangezien er in dat jaar door Waterink wel een aantal artikelen in het tijdschrift gepubliceerd heeft waarin ingaat op de gevolgen van de oorlog voor de kinderen. Hieruit blijkt dat hij er dus wel degelijk aandacht voor had, maar mogelijk meer voor het korte termijn effect dan voor de gevolgen op langere termijn.

Dat Waterinks emoties over de oorlog in de onderzochte jaargangen nog niet geheel verdwenen zijn blijkt wel uit een reactie van Waterink op een brief van een moeder in de jaargang van 1946. In deze brief reageert een Duitse moeder negatief op een artikel waarin Waterink de houding van de Duitsers tijdens de oorlog beschrijft. In zijn antwoord wijst Waterink deze vrouw danig terecht waarbij hij onder andere stelt dat de gehele Duitse natie verantwoordelijk gesteld kan worden voor de oorlog vanwege ‘solidariteit van schuld’.

5.2. Conclusie

Uit de beantwoording van de bovenstaande vragen blijkt dat Waterink in de beantwoording van de vragen meer aandacht geeft aan de nurture dan aan de nature aspecten in de opvoeding van kinderen. Het blijkt dat de eerste hypothese, het benoemen van de rol van erfelijkheid in de antwoorden, niet volledig bevestigd kan worden. In de diagnosen die Waterink stelt noemt hij in een paar antwoorden erfelijkheid als de oorzaak van het probleem, maar dit komt verder niet duidelijk naar voren. Hieruit zou kunnen blijken dat Waterink deze ideeën over erfelijkheid voornamelijk in zijn theorie voorstaat en er in de praktijk hier niet veel rekening mee houdt. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat dit voortkomt uit de nuchterheid en praktische manier van schrijven van Waterink. Hierdoor is het mogelijk dat hij ervoor gekozen heeft om zich in de antwoorden te beperken tot praktische adviezen zonder ouders te vermoeien met theorieën die niet direct relevant zijn voor de oplossing van het probleem.

Ook de tweede hypothese, de toenemende aandacht voor de rol van deskundigen en het geestelijke welzijn van kinderen, is deels bevestigd. In de latere jaargangen wordt een paar keer expliciet gewezen op een mogelijkheid van diepere psychologische problemen bij het kind als achterliggende oorzaak van het beschreven probleem. Overigens blijkt uit zijn veel gegeven advies voor een houding verandering van ouders, dat hij innerlijke aspecten van ouders in alle jaargangen wel vaak meenam in de oorzaak of oplossing van het probleem. Toch blijkt, in tegenstelling daarop, dat hij in latere jaargangen niet vaker doorverwijst naar psychische deskundigen. Hierin wordt deze hypothese dus niet bevestigd.

Wel zijn er bij dit onderzoek een paar kritische kanttekeningen te plaatsen. Een eerste kanttekening die bij elk (kwalitatief) onderzoek geplaatst kan worden is de subjectiviteit van de interpretatie van gegevens. In deze context komt dit dubbel sterk naar voren omdat er niet de mogelijkheid was om door te vragen, wat in kwalitatief onderzoek, dat vaak gebruik maakt van interviews, wel mogelijk is. Dit wordt nog versterkt door het feit dat de ruimte in de vragenrubriek beperkt was, waardoor de informatie die gegeven wordt vrij beperkt is en achterliggende gedachten bij een antwoord niet vermeldt kunnen worden. Deze beperktheid zal moeten worden meegenomen in het gebruik van de resultaten. Een tweede kanttekening kan worden geplaatst bij de opbouw van de vragenrubriek. Deze werd namelijk door Waterink zelf ingedeeld. Hierdoor kan het zijn dat hij ervoor gekozen heeft bepaalde thema's in een jaargang duidelijker naar voren te laten komen. Dit maakt de vergelijking tussen de jaargangen in sommige opzichten discutabel. Hierbij komt dat er gekozen is voor jaargangen die niet te dicht bij elkaar liggen om zo verschillen over een langere tijd te kunnen signaleren. Vanwege bovengenoemde beperking was het mogelijk beter geweest om clusters van jaargangen te onderzoeken, al had dit het bereik van dit onderzoek waarschijnlijk overschreden. Als laatste kanttekening kan het boek *Zorgenkinderen in beeld* (2004) van Nelleke Bakker genoemd worden. Daarin is ook een analyse gedaan naar een aantal jaargangen uit de vragenrubriek. De

resultaten die zij beschrijft zijn niet allen duidelijk terug te zien in dit onderzoek. Mogelijk is dit veroorzaakt vanwege de bovengenoemde beperking in de keuze van de jaargangen.

Ondanks de genoemde beperkingen biedt dit onderzoek wel een verdieping van de informatie die bekend is over Waterink. Het laat op een boeiende manier zien hoe hij zijn theorie over opvoeding in praktische situaties toepaste of soms juist niet gebruikte. Historische kennis in het algemeen is belangrijk om de ontwikkelingen en ideeën van nu te begrijpen. Dit onderzoek over Waterinks visie op nature en nurture in de praktijk kan inzichten geven in de ontwikkeling van pedagogische ideeën in het verleden en daarmee een bijdrage leveren aan huidige discussies over dit onderwerp.

In verder onderzoek zou het goed zijn om de gevonden resultaten te toetsen aan meerdere jaargangen. Daarbij zou het nuttig kunnen zijn om clusters van jaargangen te onderzoeken om een duidelijker beeld te krijgen van een periode. Hierin zouden de resultaten die Bakker (2004) beschrijft over de vragenrubriek, getoetst kunnen worden aan de resultaten in dit onderzoek. Verder kan vergelijkend onderzoek met andere pedagogen uit dezelfde perioden de kennis over Waterink en over de pedagogische visies uit die tijd verder kunnen verdiepen.

REFERENTIES

- Bakker, N. (2004). Een aantrekkelijke aandoening: zenuwachtigheid bij kinderen. In: Rietveld-van Wingerden, M. (red.), *Zorgenkinderen in beeld. Jaarboek voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, pp.108-132, Van Gorcum/BNVGOO.
- Bakker, N. (2006). Child guidance and mental health in the Netherlands. *Paedagogica Historica*, 42, 6, 769-791.
- Bakker, N., Noordman, J. & Rietveld-van Wingerden, M. (2006). *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland*. Assen: Koninklijke van Gorcum.
- Bakermans-Kranenburg, M. J. (2008). *Genen in ontwikkeling: voer voor pedagogen*. Leiden: Universiteit van Leiden.
- Beard, G. M. (1880). A practical treatise on nervous exhaustion (neurasthenia), its symptoms, nature, sequences, treatment. In Roelcke, V. (2001). *Electrified Nerves, Degenerated Bodies: Medical Discourses on Neurasthenia in Germany, circa 1880-1914 Clio Medica*. 63, 177-97.
- Bowlby, J. (1957). *Moederlijke zorg*. Purmerend: J. Muuses.
- Crain, W. (2005). *Theories of Development*. New Jersey: Pearson Education / Upper Saddle River
- Damsma, D. (1999). *Familieband. Geschiedenis van het gezin in Nederland*. Utrecht/Antwerpen: Kosmos-Z&K.
- Dane, J. (2006). Pedologie: De wetenschap van het kind. In: Rietveld – van Wingerden, M. (red.). *Een buitengewone plek voor bijzondere kinderen*, pp.15-28, Zoetermeer: Meinema.
- Hoetmer, M. (8 september 2010). Zinloos debat: Nature versus Nurture (weblog artikel). Verkregen via www.managersonline.nl/weblog/757/zinloos-debat-nature-versus-nurture
- Key, E (1903). *De eeuw van het kind: studien*. Zuthpen: Thieme.
- Knoop, A. & Schuiringa, K. (1998). *Door allen voor allen, een heerlijk streven. Een kleine geschiedenis van het kruiswerk in Nederland*. Arnhem: Uitgeverij Nederlands Openluchtmuseum.

- Kohnstamm, P.H. (1935). Aanleg en milieu-invloed. *Pedagogische Studien (1998)*, 75, 6, 135-146.
- Lieburg van, M. J. (red.) (2001). *Een eeuw consultatiebureau in Nederland, 1901-2001*. Rotterdam: Erasmus Publishing.
- Mulder, E. (1989). *Beginsel en beroep*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Praamsma, J. M. (2004). Pedagogische vernieuwing in eigen kring: opmerkingen bij de gereformeerde pedagogiek van Waterink. In H. Crombrugge & W. Meijer (Red.). *Pedagogiek en traditie, opvoeding en religie*, pp. 99-114, Tiel: Lannoo.
- Rietveld - van Wingerden, M. (2006). Ontstaan van het PI in Amsterdam. In: Rietveld – van Wingerden, M. (red.), *Een buitengewone plek voor bijzondere kinderen*, pp.45 – 114, Zoetermeer: Meinema.
- Rietveld - van Wingerden, M. (2006). Het Paedologisch instituut op eigen benen. In: Rietveld – van Wingerden, M. (red.), *Een buitengewone plek voor bijzondere kinderen*, pp.80 - 119, Zoetermeer: Meinema.
- Rietveld – van Wingerden, M. & Miedema, S. (2002). De spiritualiteit van de gereformeerde pedagoog Waterink. *Herademing; tijdschrift voor spiritualiteit en mystiek*. 10, 2, 27-32.
- Ritchie J. & Spencer, L. (1993). Qualitative data analysis for applied policy research. In: A. Bryman & R. Burgess (Eds.), *Analyzing qualitative data*, pp. 173-194, London: Routledge.
- Slikke, M. (2005). Opvoeding en onderwijs bij Bavinck en Waterink. Christelijke pedagogiek aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. *Transparant*, 16.4, pp. 32-35.
- Spock, B. (1977). *Baby- en kinderverzorging* (29e druk). Amsterdam: Contact.
- Sturm, J. C. (Red.) (1991). *Leven en werk van prof. dr. Jan Waterink, een Nederlandse pedagoog, psycholoog en theoloog (1890-1966)*. Kampen: Kok.
- Vogelaar, D. (1990). *De betekenis van Waterink in onze tijd*. Houten: den Hertog.
- Waterink, J (1934). *Hoofdlijnen der zielkunde*. Wageningen: Gebr. Zomer & Keunings.

- Waterink, J (1949). Het neurotische kind. In Gielen, J.J., Nieuwenhuis, H., Wielenga, G. (Ed.), *Keur uit de verspreide geschriften van Prof. Dr. J. Waterink* (pp.294 – 320). Groningen: Wolters.
- Waterink, J. (1950). *De psychologie van het kind op de lagere school*. 's Gravenhage: Boekencentrum.
- Waterink, J. (1958). *Theorie der opvoeding* (2e druk). Kampen: J.H. Kok.
- Waterink, J. (1964). *Opvoeding tot persoonlijkheid*. Kampen: J.H. Kok.
- Westerman, W.E. & Oers, B.C. (red.) (2004). *Ontwikkelingspsychologische visies op jonge kinderen*. Baarn: Bekadidact.
- Wubs, J. (2004). *Luisteren naar deskundigen. Opvoedingsadvies aan Nederlandse ouders 1945-1999*. Assen: Koninklijke van Gorcum.

Bijlage 1 Codering

In de onderstaande tabel is de codering weergegeven die gebruikt is in de analyse van de vragen en antwoorden uit de vragenrubriek.

Diagnose:

Kindfactoren :   Psychisch
                                 Lichamelijk
                                 Aanleg / Erfelijk
                                 Leeftijdsgebonden gedrag

Omgevingsfactoren :   Ouders
                                 Negatieve Ervaring
                                 Omstandigheden

Advies:

Kind veranderen :   Actief
                                 Passief

Ouders :   Actief
                                 Passief / Houding
                                 Activiteiten / Voeding

Deskundige hulp :   Intern
                                 Extern
                                 Niet gespecificeerd